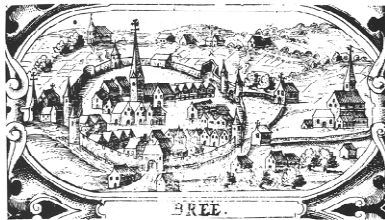

Vorstudie archeologisch onderzoek in het vooruitzicht van de herinrichting van de publieke ruimte in Bree-centrum met inbegrip van de wallen.

Rik van de Konijnenburg

HAAST_{bvba}

Historisch en Archeologisch Advies, Studies en Toegepast onderzoek

Rik van de Konijnenburg
Grauwe Torenwal 6/00/1
B-3960 Bree (BE)
Mob. 0496 209 018
e-mail: rik@konijnenburg.com

Haast-rapport 2012-07 Wettelijk depot : D/2012/12654/7

Voorstudie archeologisch onderzoek in het vooruitzicht van de herinrichting van de publieke ruimte in Bree-centrum met inbegrip van de wallen.

Herinrichting Kleine Ring – Stadscentrum Bree

Luik: Archeologie – archeologische begeleiding / onderzoek / veldwerk / studie

ARCHEOLOGISCHE VOORSTUDIE

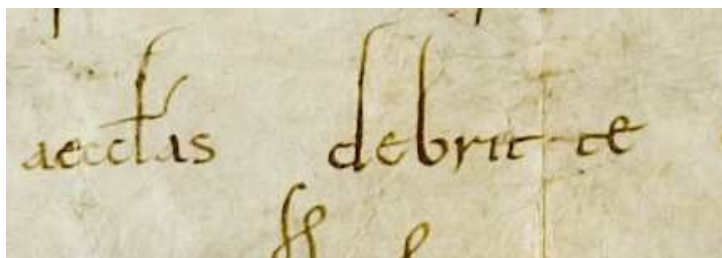
Inleiding	p. 6
Het ontstaan van Bree	7
Waarom is Bree precies op die plek ontstaan?	8
Povere materiële bewijzen	12
 Historische bronnen	 13
Oorkonde van 1 december 1478	13
Oorkonde van 15 januari 1509	14
Oorkonde van 20 oktober 1554	14
oorkonde van 6 november 1628	15
MAES, S.F. (1952) De Geschiedenis van Bree, deel II	16
De Versterkingswerken	16
DE POORTEN	16
DE STADSGRACHT	17
DE STADSVESTEN EN -MUREN	18
Gebouwen in de stad	20
Gebeurtenissen die hun invloed kunnen hebben gehad op de vorming van het Bodemarchief	21
Brand	21
Ziekte	21
Militaire inkwartieringen	22
Natuurrampen	22

William Beckford	p. 22
De periode na de Franse Revolutie	24
De 19 ^{de} eeuw	24
Werken aan straten	24
Pottenbakkerijen	25
Werken aan huizen	25
De stadswallen	26
Bouwen op de wal	27
De 20 ^{ste} eeuw	27
1981 – 1990	28
Lijst van beschermde en beschermenswaardige monumenten in Bree- centrum inclusief de kleine ring met aanpassingen	29
Iconografische bronnen	32
Ets / schets van Robert Péril, ca. 1500 – 1510	32
Een schets en een ets van Remacle leloup (ca. 1735 – 1744)	33
De Ferrariskaart (Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, gemaakt onder leiding van Gracht de Ferraris tussen 1771 en 1776 in opdracht van Karel van Lotharingen, landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden voor het Oostenrijkse Keizerlijke Hof)	35
Kadasterplan opgemeten door landmeter P. Thonissen, 1823 (primitief kadaster) / Réduction des plans Cadastraux, Commune de Brée – 1849.	37
Atlas van Buurtwegen, Atlas Bree - kaartblad 10, 1859	40
Plan du Breeër Stadsbeek et ses affluents dit Vultrebeek et Booneputterbeek (Atlas der Waterlopen, 1883, Bree, plan nr 5)	42
Kadasterplan uit 1936 met aanvullingen tot 1952	43
1981 Isometrisch plan van M. Corstjens	45
Luchtfoto's uit 1910 – 1949 – 1954 - 1970 – 1986 - 2010	46
Foto's	47
Lege plekken in de stad	49
De wallen	50
De luchtfoto uit 1949	50
Visuele monumentale relictten	52

De impact op het bodemarchief van 19de-, 20ste- en 21ste eeuwse bouwwerken	p. 53
De stadswallen	53
Het stadscentrum	56
Niet alleen bouwwerken ...	57
GEKENDE ARCHEOLOGISCHE WAARDEN	58
Aanbevelingen voor verder archeologisch onderzoek in het vooruitzicht van een herinrichting van de publieke ruimte in Bree-centrum met inbegrip van de wallen.	64
1. controle van de werken die impact hebben op het bodemarchief	65
2. Boringen: stratigrafisch en archeologisch onderzoek van grachten, wallen, straten	65
3. verfijning van het boor/stratigrafisch onderzoek van voorheen private / openbare ruimten	68
4. Archeologisch onderzoek naar aanleiding van vondsten tijdens de werken	71
5. verdergezet archeologisch onderzoek indien nodig van voorheen private / openbare ruimten	71
<i>Een aanzet tot reconstructie van Bree AD 1500.</i>	71
<i>Bijlagen:</i>	
<i>Inmeting bestaande toestand (april 2010), chronologie van de bebouwing</i>	72
<i>Projectie primitief kadasterplan op de opmeting uit 2010 met voorstel van inplanting archeologische boringen</i>	73
<i>Projectie van een gedeelte van de ferrariskaart op de opmeting van 2010 voor de situering van eventueel nog te ontdekken rondelen aan de Grauwe Torenwal</i>	74
<i>Uittreksel uit Het Belang van Limburg van 8 april 1950, p. 5: aankondiging van de grote werken in en rond Bree-centrum</i>	75

Figuur 1: Oorkonde uit 1007 getekend door Koning Hendrik II © Rijksarchief Maastricht

Figuur 2: de vermelding "ecclas de britte", kerk van Britte (Bree) in de oorkonde van 1007

Herinrichting Kleine Ring – Stadscentrum Bree

Luik: Archeologie – archeologische begeleiding / onderzoek / veldwerk / studie

ARCHEOLOGISCHE VOORSTUDIE

Inleiding

Op 4 juni 2007 vierde de stad Bree haar 1000-jarig bestaan. Op die dag was het immers 1000 jaar geleden dat de toenmalige Rooms-Duitse koning Hendrik II in een charter de schenking bevestigt, gedaan door bisschop Notger van Luik, van drie kerken, Hameritte (Ophemert), Avesate (Avezaat) en Britte, *aecllas debrit te* (*aecclesias de britte*) (de kerk van Bree) aan de abdij van Thorn¹.

De koning bevestigt een schenking van bisschop Notger aan de abdij van Thorn. Dit betekent dat Notger de schenking al eerder had gedaan, wanneer precies is onbekend. Notger was bisschop van Luik van 971 tot 1008. Thorn was oorspronkelijk beperkt tot een klooster met kerkje. Het klooster werd in het laatste kwart van de 10de eeuw door Ansfried gesticht. Ansfried schonk het klooster allodiale goederen uit zijn eigen erfgoed, waardoor het Land van Thorn later kon uitgroeien tot een rijksvorstendom. Thorn werd in 995 een Luiks eigen klooster omdat Ansfried, naar aanleiding van zijn wijding tot bisschop van Utrecht, zijn graafschap aan het bisdom Luik schonk.

Hieruit zou men kunnen afleiden dat Notger de kerken aan Thorn schonk als een soort tegenprestatie voor de schenking van Ansfried. De schenking zou dus rond 995 AD plaatsgevonden kunnen hebben. Dit betekent dat de kerk van Bree ouder moet zijn dan 996; minstens uit het laatste kwart van de 10de eeuw. Want, men kan maar iets schenken dat bestaat.

¹ PEETERS, H. (2007): *De Keizerlijke Oorkonde van 1007*, in: *Duizend jaar Bree – breedvoerig herdacht*, Lannoo – Tiel, pp. 8 - 33

De gift kan kaderen in het begrip *Banale revolutie*. De banale revolutie is het ontstaan van lokale banale heerschappijen in West-Europa vanaf de late tiende eeuw die de Koninklijke macht verzwakten.

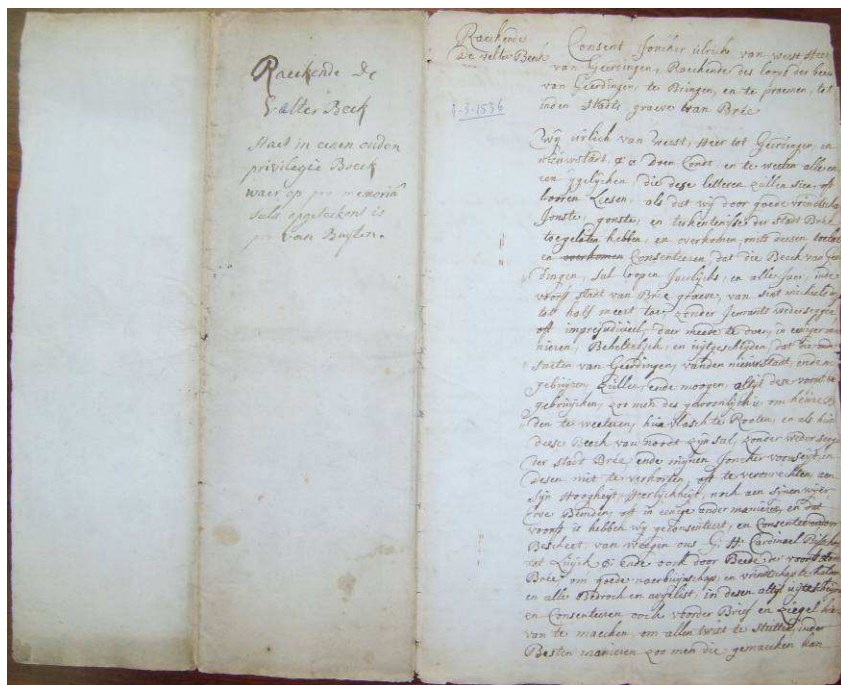
Vanaf de late negende eeuw stokten de veroveringen van het Karolingische rijk, dat daarnaast te maken had met de nodige opvolgingsproblemen. Bij het ontbreken van een geldeconomie poogde men loyaliteit te bereiken met de uitgifte van ambten, inkomsten en land in leen. Met de middelen van die tijd konden koningen niet voorkomen dat vorsten dit niet meer als leen, maar als erfelijk bezit gingen beschouwen. Vanaf de late tiende eeuw herhaalde deze patrimonialisering zich op een lager niveau en usurpeerden onder meer *vice-comites*, *vicarii* en *capitanei* het *bannum* en de *regalia* van de hertogen, markgraven en graven².

Het ontstaan van Bree

Het feit dat er een kerk is betekent dat er rond die kerk een sociale en economische bedrijvigheid moet zijn geweest. Algemeen wordt immers aangenomen dat een dorp, stad ontstaat op een plaats waar economische bedrijvigheid heerst; op een plaats waar handel bedreven wordt en waar men, door er zich te vestigen, kan overleven als men deel neemt aan die economische bedrijvigheid.

Het is een beetje het verhaal van de kip en het ei; wat was er eerst? Er zijn geen aanwijzingen van het bestaan van een klooster met de naam Britte, dus is het aannemelijk dat de kerk gebouwd is op initiatief van één of een groep bewoners van het gebied die hun gemeenschap een eigen status wilden geven waardoor ze zich konden onderscheiden van andere gemeenschappen.

² BLOCKMANS, W. EN HOPPENBROUWERS, P. (2002): *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*, Prometheus, Amsterdam, en VAES, J. (2007): *Prelaten, privileges en vrijpostige voogden: domein en stad Bree in het feodale schaakspel*, in: *Duizend jaar Bree – breedvoerig herdacht*, Lannoo – Tielt, pp. 46 - 63

Figuur 3 akte uit 1536 betreffende de Vulterbeek, archief stadsmuseum Bree

Bree moet dus ergens in de tiende eeuw, of vroeger, ontstaan zijn uit een gemeenschap van mensen die met elkaar werkten, handelden en leefden.

Er is een vage aanwijzing dat Bree veel ouder zou kunnen zijn. 'Bree, een zeer oude stad van het graafschap Loon, in de Kempen gelegen, werd op bevel van Colungus, de negentiende koning van de Tungri, gebouwd in het jaar 48 na Christus', is te lezen in *Historiae Lossensis libri decem*, geschreven door Johannes Mantelius in 1717. Ook Henri Melotte³ verwijst naar een mogelijke Romeinse oorsprong, maar besluit zijn alinea met *Hierbij de overigens niet ironisch bedoelde opmerking dat we reikhalzend uitkijken naar de bronnen waarop deze stelling berust en verder ook naar archeologische relictten van paardentuigen die de bodem van Bree voor ons verborgen kan houden.*

Waarom is Bree precies op die plek ontstaan?

Het is enigszins verwonderlijk dat Bree kon ontstaan naast een woonkern als Gerdingen of Beek. Beek ligt dan wel iets verder van Bree, Gerdingen ligt op een steenworp; de twee kerken liggen op net geen kilometer van elkaar (Beek – Bree is net iets meer dan 1,5 km en Beek – Gerdingen is 1,33 km)

Gerdingen ligt aan de rechteroever van de Genattebeek, Beek ligt aan de linkeroever. Bree ligt aan de Boneputterbeek en tussen Gerdingen en Bree stroomde de Filterbeek. Zou dat het verschil gemaakt hebben? Dit is nauwelijks aanneembaar omdat zowel de Genattebeek als de Filterbeek en de Boneputterbeek geen bevaarbare waterlopen zijn.

Bree ligt ook niet op de samenvloeiing van twee beken. In dat opzicht is het kadasterplan uit de Atlas van Buurtwegen (ca. 1850) misleidend. De Filterbeek werd in de 16de eeuw omgeleid van de Nieuwstad naar de stadsgracht en later verder

³ MELOTTE, H. (2007): *Bree, een kluij voor taalkundigen* in: *Duizend jaar Bree – breedvoerig herdacht*, Lannoo – Tielst, pp. 34 – 45.

aangelegd door de Nieuwstadstraat, over de Markt om op het kruispunt van Markt en Kloosterstraat uit te monden in de Boneputterbeek.

Er bestaat een contract uit 1536 tussen de stad Bree en de heer Jan van Werst, heer van Gerdingen, over het gebruik van water uit de Filterbeek voor het vullen van de stadsgrachten. Dit contract van 4 oktober 1536, bekrachtigd door Prinsbisschop Erard van der Marck op 2 november 1536, *Raeckende des loops der beeck van Geerdingen, te Bringen en te praemen tot inden stadtsgraeve van Brée*, betreft de loop van de beek van Gerdingen te brengen en te belagen tot in de stadsgracht van Bree.

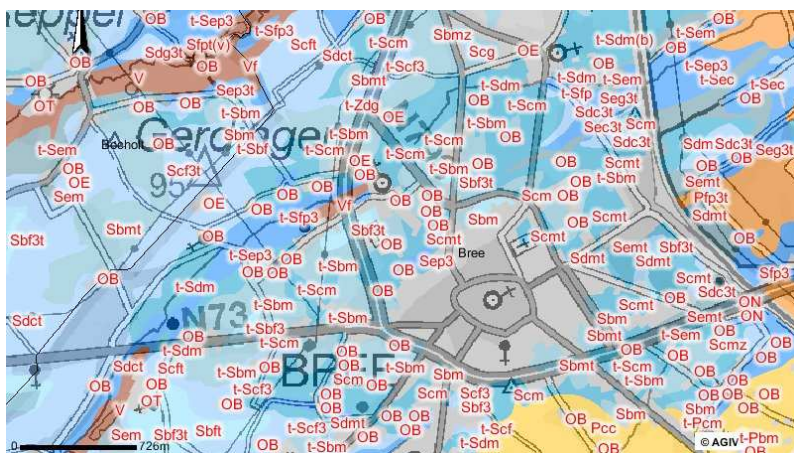
De titel geeft al aan dat men de loop van de Filterbeek (Vulterbeek) wijzigt om tijdens de winter de stadsgrachten van Bree te bevoorraden van water. In het contract wordt bepaald dat dit kan van Sint-Michielsdag tot half maart, en dat de *ondersaeten van Geerdingen, de nieuwstadt enden gebuyren* nog een aantal voorrechten behouden betreffende gebruik van het water van de beek.

Een uitgebreide beschrijving van het omleggen van de Filterbeek staat beschreven in het boek van pater F. Maes⁴.

Waar liep dan de Filterbeek oorspronkelijk? Ergens tussen Bree en Gerdingen...

De bodemgesteldheid kan een rol gespeeld hebben, maar ook daar is de nabijheid van de drie kerktorens een opmerkelijk verschijnsel.

De bodemseries aangegeven op de Bodemkaart van België (bron: www.Agiv.be – geoloketten – bodemkaart) tonen aan dat zowel Bree als Beek tegen de grens liggen van de lemige zandstreek (S-bodemseries) en de leemstreek (P-bodemseries), beide alluviale leemafzettingen van de Maas. Gerdingen ligt in volle lemige zandgebied. De echte zandstreek (Z-bodems) ligt meer noordelijk en westelijk van Bree, vanaf Kaulille – Reppel – Ellikom – Meeuwen)

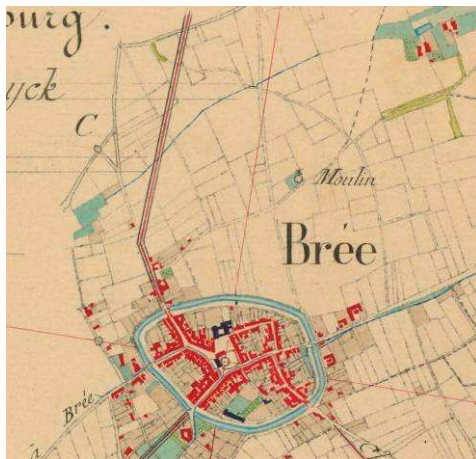

Figuur 4 bodemkaart ©AGIV, www.agiv.be

⁴ MAES, S.F. (1952): *De geschiedenis van Bree, tweede deel: De gemeente van de oudste tijden tot aan de Franse revolutie*, Mechelen, p. 203 – 206.

Figuur 5: Luchtfoto uit 1949 ©Kadaster Nederland, in rood aangeduid de "kouter"

Figuur 6: Carte de Belgique, Réduction des plans cadastraux, Commune de Brée - 1849, © NGI (Nationaal Geografisch Instituut – Ter Kamerenabdij, Brussel)

Als de theorie, dat woonkernen ontstaan op scheidingslijnen van bodemsoorten, omdat daar handel ontstaat in verschillende gewassen, gewassen die op de ene bodem beter gedijen dan op de andere, steek houdt, dan kan volgens die theorie zowel het ontstaan van Bree, als het ontstaan van Beek en Gerdingen worden verklaard.

Om gewassen te verhandelen moeten ze geteeld worden. Bree kan ontstaan zijn aan de rand van een kouter; een open plek in het bos waar land vruchtbaar gemaakt en bewerkt werd. Etymologisch is kouter afgeleid van het Latijnse *cultura*.

Op een luchtfoto uit 1949 zijn er aanwijzingen die deze theorie kunnen staven. Maar, in hoeverre is een luchtfoto uit 1949 een aanwijzing voor een systeem dat misschien 1000 jaar eerder ontstond? Vraag is of de aanwijzingen ook terug te vinden zijn op oudere plannen, bijvoorbeeld het kadasterplan uit 1849 of de ferrariskaart uit 1775.

De ferrariskaart geeft een in oost west richting uitgerokken beeld waardoor een enigszins vertekende weergave ontstaat van de reële toestand en details verdwijnen. Veel exacter is het kadaster uit 1849 waar meteen de grote cirkel opvalt die zich ten noorden van Bree-centrum aftekent. Het is mogelijk dat deze cirkel de open plek is in het bos of het vruchtbaar gemaakte land in bos en heidegebied waar aan de rand – om zoveel mogelijk akkerland te sparen – een kleine gemeenschap ontstond die een kerk bouwde, die zich uitbreidde en die ontwikkelde tot een dorp en later een stad. Diezelfde cirkelvormige structuur is niet terug te vinden rond Beek of Gerdingen en misschien moet precies daar de reden gezocht worden waarom Bree wel en Beek en Gerdingen niet ontwikkelden tot een stad.

Dat vruchtbare land was een rijkdom die Bree voorsprong gaf en waarschijnlijk had Bree daarom een streepje voor op de omliggende dorpen ten tijde van de eerder aangehaalde *Banale Revolutie*.

Tenslotte, en hier stelt zich opnieuw de vraag van de kip en het ei, geeft H. Melotte⁵ in zijn zoektocht naar de oorsprong van de naam Bree aan dat de meest waarschijnlijke verklaring te vinden is in Bree als aanduiding voor *een relatief groot complex of gebied van aaneengesloten akkergronden* waarbij Bree verwijst naar breed, breedte.

Hoe groot die gemeenschap was is moeilijk te achterhalen bij gebrek aan materiële resten en archeologisch onderzoek. Een aanwijzing is te vinden in de overgeschreven akte van Gravin Ermengardis uit 1078 waarin zij een aantal van haar goederen wegschenkt behoudens 20 boerderijen in Bree die zij al eerder wegschonk: *exceptis de Brida 20 mansis*. Zo schrijft F. Maes dat er eerder al een schenking was van 10 boerderijen aan Graaf Gerardus I van Gelre, ieder 12 bunders groot en inclusief 20 lijfeigenen. *Die goederen moeten ten N. van de stad hebben gelegen*, volgens Maes. Nog eens 10 boerderijen van ongeveer 12 bunder ieder en daarbij 20 lijfeigenen werden geschonken aan de Kerk van St.-Jan te Luik⁶. Waar Maes schrijft “ten noorden van de stad” zal hij bedoelen “in het noordelijk deel van het allodium”, want van een stad kan in 1078 nog geen sprake zijn. Misschien vormen die 20 boerderijen wel de gemeenschap **Britte en Bride** en waren het de grootouders of de overgrootouders van de 40 lijfeigenen die de eerste kerk van Bree bouwden.

Elke boerderij, 12 bunders groot, betekent dat elke boerderij een areaal aan landerijen had van ongeveer 15,5 hectaren. 20 boerderijen van elk 12 bunders is een gebied van 240 bunders, omgerekend ca 310 hectaren. Mijns inziens heeft iemand hier ergens een schrijffout gemaakt en denk ik dat elke boerderij 1,2 bunder grond had, nog altijd 1,55 ha. Want, op de dag van vandaag met alle moderne technieken en middelen heeft een boerderij in België gemiddeld 31,68 ha grond⁷.

Herrekenen we die 1,55 ha per boerderij naar de oppervlakte van de cirkel, herkenbaar op de luchtfoto van 1949 en het kadaster van 1849, ca. 850 meter

⁵ MELOTTE, H. (2007): o.c., p. 33

⁶ MAES, F. (1952): o.c., pp. 14 – 15, maar ook PEETERS, H. (2007): o.c. en VAES, J. (2007): *Romaans Bree ... een witte mantel van kerken* in: *Duizend jaar Bree – breedvoerig herdacht*, Lannoo – Tielt pp. 64 - 87 gaan uitgebreid in op de schenking van Gravin Ermengardis.

⁷ Gegevens landbouwtelling 2010 – FOD economie, statbel.fgov.be

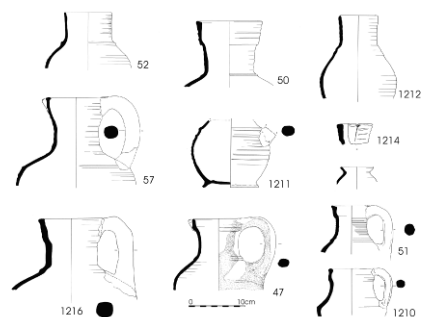
Brunsum-Schinveld, periode 1: 1125 - 1190

Brunsum-Schinveld, periode 2: 1190 - 1225

Brunsum-Schinveld, periode 3: 1225 - 1280

Figuur 7: 13de en 14de-eeuws beschilderd en geglazuurd aardewerk uit Brunsum-Schinveld, vindplaats Hoogstraat 4 Bree

diameter, 56 hectaren in oppervlakte, dan is het hele areaal aan landbouwgronden van die 20 boerderijen in te passen in die cirkel of kouter. Waarbij niet mag vergeten worden dat die kouter uitdeinde naarmate de behoefte aan opbrengsten groeide door groei van de bevolking, heffing van tienden etc.

Heel voorzichtig zouden we hieruit kunnen concluderen dat *Britte*, Bree, rond het jaar 1000 bestond uit een gemeenschap van hooguit een 10 tot 15-tal boerderijen, een kerk, gelegen aan de (Boneputter)beek, die zorgde voor (drink)water en waarvan de akkers zich bevonden binnen een grote cirkel vruchtbaar gemaakte grond ten noorden van de woonkern en de kerk⁸.

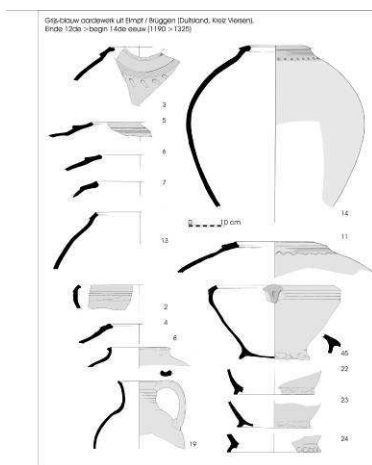
Povere materiële bewijzen

Behoudens één oorkonde werden er helaas nooit materiële bewijzen gevonden van een Ottoonse nederzetting. De oudste materiële restanten van een sedentaire gemeenschap dateren uit de dertiende eeuw, eventueel twaalfde eeuw. Ze werden bij toeval ontdekt door de heer Rob Faassen in het voorjaar van 2007 en konden dankzij zijn spontane medewerking bestudeerd en gepubliceerd worden⁹. Het gaat om gebruiksaardewerk afkomstig uit de pottenbakkerijen van Brunsum-Schinveld (Ndl. Limburg).

Maar, een exacte datum plakken op die vondsten is zeer moeilijk. De stratigrafische context waarin ze gevonden werden was gedeeltelijk verstoord waardoor we in het onderzoek moesten betrouwen op mondelinge verklaringen en beschrijvingen. Aardewerk heeft een vrij lange gebruiksduur. In de 12de – 13de eeuw was aardewerk duur en kon de gebruiksduur van potten en pannen meerdere generaties gebruikers overleven. De meeste tijdstabellen van ceramische groepen en hun verdere onderverdelingen in vormentypologieën, zijn gebaseerd op vondsten in pottenbakkerscomplexen. Men dateert dus eigenlijk de periode waarin de pot gemaakt is, terwijl vondsten in gebruiksomgevingen eigenlijk het einde van het

⁸ Zie ook: van de KONIJNENBURG, R (2007): *Van plaggen tot muizentanden* in: *Duizend jaar Bree – breedvoerig herdacht*, Lannoo – Tiel, p. 89.

⁹ VAN DE KONIJNENBURG, R., e.a. (2007): *Een berg afval* in: *Duizend jaar Bree – breedvoerig herdacht*, Lannoo – Tiel, pp. 132 – 151.

Figuur 8: Brüggen-Elmpt voorraadpotten en schalen gevonden in de Hoogstraat, 4 - 14de eeuw

Figuur 9: Oorkonde van 1 december 1478

gebruik van soorten aardewerk aangeven. Men gooit een pot immers pas weg als hij kapot is. Dit betekent dat er nogal wat verschil kan zitten in datering van aardewerk afhankelijk van de vindplaats en context waarin het gevonden wordt. Voor prehistorische artefacten maakt 50 of zelfs 100 jaar geen verschil uit. Voor middeleeuwse contexten kan 50 jaar echter een wereld van verschil betekenen!

Beter bekend is de periode vanaf de jaren 1500. Enerzijds door een groeiend aantal bewaarde geschreven bronnen, anderzijds door archeologische begeleiding en goede afspraken met aannemers en opdrachtgevers in de jaren 1981 – 1990 waardoor heel de herinrichting van de kleine ring archeologisch kon opgevolgd worden. Dit leidde tot een vrij exhaustief archeologisch onderzoek van de Verwerstoren met een schat aan postmiddeleeuws materiaal, de juiste situering en grondplan van de Opperpoort, de Kloosterpoort en de Gerdingerpoort, de ontdekking van een rondel van de stadsvesten aan de Witte Torenwal, de ontdekking van de Witte Toren zelf en de Grauwe of Everaertstoren¹⁰.

Historische bronnen

In het stadsmuseum worden een 23-tal perkamenten en papieren archieven bewaard. Op 4 oorkondes en in één papieren document is sprake van werken aan de verdedigingswerken.

Oorkonde van 1 december 1478: Prinsbisshop Lodewijk van Bourbon geeft bij zijn blijde intrede privilegiën en statuten die in deze oorkonde zijn vastgelegd. In de aanhef is sprake van ... *dair dieselve onse stat van poerten, mueren ende vesten zeere swaeck ende onverwaect is, ende daarom van ons begeert te hebben dat wij hon zeker privilegien ende statuten, daermede die guede lieden gevrijet ende die quaede gecasteyt sijn mochten, verleenen wolden ende hon gonnen dat sij, met den proffijten dairvan kommende, die voirs stat besorgen, stercken ende vestigen moegen.* Met andere woorden: de stad krijgt privilegiën en statuten waarvan de opbrengst kan

¹⁰ VAN DE KONIJNENBURG, R. en BEX, P. (1991), *Kleine Ring om Bree*, Paesen - Opglabbeek

Figuur 10: oorkonde van 15 januari 1509 met lakzegel van de Prinsbisshop

dienen voor het versterken van de stad want de poorten, de muren en de vesten zijn zeer zwak en onbewaakt.

Oorkonde van 15 januari 1509: Prinsbisshop Erard van der Marck geeft aan het gemeentebestuur van Bree de toelating om 25 bunder *vroenten ende gemeynten* (tuintjes en gemene gronden) te verkopen voor het repareren van stadsvesten, poorten en muren. *Doen kondt ende te weeten eenen yegelicken, dat alsoe ons van wegen burgermeesteren end gedeputeerden onser stat van Brede claegelick te kennen gegheven sijn die groete menichfuldigben lasten hoen overkomen sijnde van denselven statvesten, porten ende mueren te maken, ende , dat hetselve noch niet soe gemaect en is, ten behoefft voerder hulpe te omme hon vorder te vestigen ende in guede positie te brenghen, dewelck hon nyet mogelick en is te doene sonder hulpe, ons otmoedelick biddende hon daeromme te willen gonnen, geven ende consenteren te vercoepen, tot onse voers. statvesten end lasten behoeff, vijff ende twintich bonre nieuwe vroenten liggende in onse gemeynte van onse voers. stat Brede. Daerop achtereenvolgende het gheene wij nu onlanx van onsen lesten lantdach geproponeert hebben, dat ons begheren is onse steden van onsen landen te doen stercjken en de bouwen, een ygelick in sijnen bewint ...*

De burgemeester en de gedeputeerden van de stad Bree hebben bij de Prinsbisshop hun beklag gemaakt omdat zijn over onvoeldoene middelen beschikken om de versterkingen degelijk af te werken. daarom krijgen ze de toelating om 25 bunders grond te verkopen.

Figuur 11: oorkonde van 20 oktober 1554

Oorkonde van 20 oktober 1554: Prinsbisshop Georges van Oostenrijk geeft aan het stadsbestuur de toelating om 8 bunder gemeentegrond te verkopen voor het bouwen van een nieuwe poort en het herstellen van stadsmuren, grachten en wallen. ... *inhalddende wy sij nu onlanx aen onse voirs. stadt hebben doen maecken ende bouwen een nyew porte dye hoen een merkelinghe somme gecost hadde ende dat voirs stadt aen vele horder behoefde nyet alleen repareert doch oik sterck gemaect te werden, ende aenmerckende dat duer langher vertreck van reparatie die mueren, graven ende*

vesten onser voirs. stadt mochten noch meer vervallen, ende sij sulcke reparatie ende fortificatie duer de voirs. bouw als oyck gebreecke van gelde ende armoet van onsen borgeren nyet solden konnen gedaen sonder hulp en etliche stucken van hunnen gemeynten te mogen vercopen, ...

De stad heeft geldgebrek door de lange duur van de reparaties aan de muren, de grachten en de wallen en ze hebben een nieuwe poort gebouwd. om alles goed te kunnen onderhouden, want anders zou alles vervallen, mag het stadsbestuur 8 bunders grond verkopen.

Figuur 12: oorkonde van 6 november 1628

oorkonde van 6 november 1628: Prinsbisschop Ferdinand van Beieren geeft aan het gemeentebestuur van Bree toelating om uit gronden die Bree gemeen heeft met Beek, Gerdingen en Reppel, 50 bunders te verkopen voor het afbetalen van de reparaties aan de stadswallen en het aankopen van nieuwe wapens voor het verdedigen van de stad. ... *inhoudende dat die selve stadt, meede haeren ingesetenen, so deur lange duerende Neerlandtsche oorlogen, groeten brandt, daernaer deur het innemen derselve stadt, buytrovinghe ende gevanckenissen van die principale borgers door die gemutineerden gedaen, so voirs.stadt alles op haeren last heeft moeten draegen ende die gevangen en rantzonneeren; wy oick daerenboven den groeten kercktoren dour groeten windt affgeweydt sijnde, met groeten costen hebben moeten wederomme optimmeren, ende noch onlanx in Julio dieses jaers deur lange duerende regen ende craft des waters die wallen op diversche plaetsen ontspreckelicken schaeden gedaen hebbende en gantz ingevallen sijnde, ...*

De stad heeft enorm schade geleden door de lange Nederlandse oorlogen (de Tachtig jarige oorlog), door brand, door het innemen van de stad en het gevangen nemen van de belangrijkste burgers, omdat de stad de gevangen heeft van rantsoen heeft moeten voorzien, kwamen daarbij een stormwind die de kerktoren heeft omver geblazen en langdurige zware regenval in juli 1628 waardoor de stadswallen ernstig beschadigd zijn, daarom krijgen zij toelating om 50 bunders grond te verkopen uit de gronden die de stad gemeen heeft met Gerdingen, Beek en Reppel (de 4 chrispelen).

Overeenkomst van 4 oktober 1536 tussen de Heer van Gerdingen, Jan van Werst, en de stad Bree waarin bepaald wordt dat de Vulterbeeck mag omgeleid worden via de Nieuwstad naar de Breese stadsgracht om die op welbepaalde tijden van water te voorzien. Zie hiervoor figuur 3 en de bijhorende tekst.

MAES, S.F. (1952) De Geschiedenis van Bree, deel II¹¹

O. Praem. S. F. Maes heeft als geen ander de geschiedenis van Bree en de historische bronnen bestudeerd en gepubliceerd in zijn onovertroffen werk *De geschiedenis van Bree, deel II*. Aangezien hij in Hoofdstuk II een uitgebreid en gedetailleerd artikel wijdt aan de versterkingswerken van de stad, is het overbodig deze studie nogmaals over te doen. De belangrijkste gegevens per onderwerp zoals beschreven in het boek van MAES, F.:

De Versterkingswerken

De oudste versterkingswerken bestonden waarschijnlijk slechts uit een gracht, een wal en daarop een staketsel van hout en gewas. In de eerste helft van de 15de eeuw (1456) stond er een muur op de wal met forteressen (rondelen?) of torens en er waren 4 stadspoort: de Gerdingerpoort, de Nieuwstadpoort, de Kloosterpoort en de Opitterpoort.

Begin 16de eeuw moeten de versterkingswerken flink in verval geweest zijn want van 1503 tot 1510 wordt er flink aan gewerkt. Vermoedelijk werden ook in Bree na de inname van Tongeren in 1467 door Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, op zijn bevel de versterkingswerken deels gesloopt.

DE POORTEN

De Itterpoort werd de eerste opgeknapt, men heeft er twee en 'n halve maand aan gewerkt. In de jaren 1503-1505 werden de nieuwe Gerdinger- en Nieuwstadpoort en in 1510 de nieuwe Kloosterpoort gebouwd. De stadspoorten waren deels uit platte

¹¹ MAES, S.F. (1952): *De geschiedenis van Bree, tweede deel: De gemeente van de oudste tijden tot aan de Franse revolutie*, Mechelen, p. 18-22

baksteen, deels uit leem. JJan de « tichelsbecker », die zijn ticheloven « op de Muysendijck» opstelde kreeg op bevel van het gemeentebestuur hulp van mannen die in 't broek ('t Hasselter en het Urloebroek) en op de Luys hout gingen houwen en klieven om de oven te stoken, uit Nederweert kwam volk om leem te graven, en anderen om biezen te maaïen in het broek en hooi aan te brengen — dit alles om de oven te lemen.

Voor de Gerdingerpoort kocht men te Maastricht « rebatsteyn ». En voor de funderingen en de omlijsting van de poorten leverde Mr Willem van Namen 413 voet Naamse steen, en 1000 « maetstucken » aan 4 gl. de 100. Aan 't houtwerk voor de Nieuwstad- en Gerdingerpoort werkten acht timmerlieden. De Kloosterpoort werd aangenomen door Jan de timmerman van Stokkem. Hij verkocht de kap van de oude poort voor 3 gl. 6 St. en maakte er een nieuwe voor 50 gl. Drie smeden leverden het ijzerwerk. Michiel Pinggen leverde o.m. 307 pond ankers voor 53 gl. 15 st. De poorten werden gedekt met stro door Peter Simons. Voor de twee poorten leverden verschillende onderhorigen 12.250 walmen **(1)** aan 15 st. het 100.

Einde 16de eeuw werden er weer nieuwe poorten gemaakt, en werd het stro door leien vervangen.

Enkele afmetingen: de poorten van 1730 hadden als diepte, de brug meegerekend de Gerdingerpoort 5 R(oeden) 4 v(oet) (23, 94 m); de Nieuwstadpoort 5 R. 8 v.; de Kloosterpoort 3 R 9 v., de Itterpoort 4 R. 6 v. Een roede was 16 voet, en de Breese voet 0, 285 m. In 't algemeen waren de poortdeuren 12 voet breed (3 m. 40). In de zware eiken deur, met nagels beslagen, en waarvan de stijl ongeveer 7 voet hoog was, was er een kleine deur of clincket.

DE STADSGRACHT

Helemaal rondom Bree was er een watergracht. Een brug, die gedeeltelijk opgehaald kon worden en die 10-11 voet (2, 85 m -3, 13m) breed was, gaf toegang tot iedere poort. De gracht werd gevoed door de Boneputterbeek, en vanaf de tweede helft van de 16de eeuw ook door de Velterbeek, Op verschillende plaatsen waren er sluizen die

de afvoer van het water regelden.

Oorspronkelijk moet de gracht niet heel breed geweest zijn. Hij werd een eerste maal verbreed in 1503-1504.

In 1543 werd de gracht nogmaals met een roede (4, 50m) verbreed (1); en langs de buitenkant werd er een voetpad aangelegd van 4 voet (1,14m) breed (2). Vóór de Franse Revolutie moet de gracht ongeveer 8 m. breed en 3 m. diep geweest zijn. Regelmatig werd het slijk uit de gracht geschoten, het hout dat over het water hing afgekapt, en het vlotgras uitgevaren met de « pont ».

DE STADSVESTEN EN -MUREN

Aan de overkant van de gracht, aan de kant van de stad, was er met de grond die uit de gracht geschoten werd een steile aarden dijk opgeworpen, een metershoge beschuttingswal, gevestigd door paal- en rijswerk. Op verschillende plaatsen, o.a. aan de Gerdinger- en Itterpoort, kan men nog goed zien hoe hoog die aarden wal tegen de zijgevel van de huizen aankwam (ongeveer 3 m.).

De omtrek van die wal kunnen we schatten op basis van het plan van de slechting der vesten, op 16 Mei 1867 opgemaakt door Leon Nouwen, gezworen landmeter te Meeuwen. Volgens zijn berekening was de afstand van:

Klooster- tot Opitterpoort 316 m.

Opitter- tot Gerdingerpoort 603 m. 60

Gerdinger- tot Nieuwstadpoort 164 m. 80

Nieuwstad- tot Kloosterpoort 144 m. 60.

De omtrek van het centrum van Bree was dus ongeveer 1229 m. De oppervlakte binnen de muren beslaat ca 9 ha 90 a. (1).

In 1507-08 werden er op de berm langs de kant van de gracht 3800 doornen poten gezet, en 12 busselen « wijen wissen », die men aan de Maas had gehaald. In 1659 werden er rond de vesten populieren en essen geplant. Het houtgewas werd regelmatig gehouwen en verkocht.

Boven op de aarden wal, langs de kant van de gracht, stond dan nog een 1,50 m. dikke

Uittreksel uit Het Belang van Limburg van 20 oktober 1944 (Bron: Digitaal Archief Het Belang van Limburg)

muur van ongeveer manshoogte, met kantelen, en «rondelkes ».

De binnenkant van de wal was afgezet met een muur of een haag, die door de eigenaar van het daaraan grenzende stuk grond moest onderhouden worden. De wal was gemiddeld 10-12 m. breed. Bij de vier poorten en aan 't Walstraatje, kon men van de hoge wal naar beneden, de straten in, langs een trap van 9 tot 11 voet breed, met elf treden.

DE STADSTORENS

Buiten de torens aan iedere poort, waren er op de vesten nog «forteressen » of overdekte, ver boven de muren uitstekende torens, die als uitkijkposten en tevens als speciale verdedigingswerken dienst deden.

De stadsregisters van 1507-08 gewagen van twee torens de Everaertstoren of grauwe toren, en de witte toren. Voor beide werd er in 1510 een nieuwe kap en vier nieuwe deuren gemaakt. In de jaren 1632-33 werden beide torens helemaal opgeknapt.

De grauwe toren stond tussen de Opitter- en Kloosterpoort, in de richting van Maastricht, tegenover de oude Gruitroderstraat. Grootverlof (juli – augustus) 1944 werden er de funderingen van blootgelegd en de kelder uitgegraven door een groep studenten van « Frisse Heikracht » (KSA). De kelder diende als gevangenis. Jammer genoeg werd hij kort daarop weer dichtgegooid; de oorlogsomstandigheden lieten niet toe er een foto van te nemen.

De witte toren gaf uitzicht op de « witte torenstraat » die van Maltha naar de oude Bocholterstraat liep. In 1951 zijn beide torens onder een laag beton begraven geworden.

Begin 17e eeuw werd, er een afzonderlijke « cruyttoren » of « polvertoren » gemaakt, rechts van het Walstraatje. Later werd hij door het gemeentebestuur omgevormd tot een gemeentelijke vlasoven.

Op het einde van de 16de eeuw kwam er nog een andere toren bij: de verwerstoren die ongeveer ter hoogte van huis n° 7 van de Stationwal stond. Omwille van het brandgevaar had men de installatie van het lijnwaadverven daar ondergebracht, op afstand van de huizen. Van uit de Opitterstraat liep er, tussen de huizen n° 3 en 5 een straatje naar het verwersrondeel. Ook de stadsbeek kwam er bij uit, zodat men het nodige water kort bij de hand had.

Voetnoten

Walm — In zuidnederlands, een bundel dekstro, Er wordt ook geteld met mandels. Een mandel is een hoop van 10 tot 16 schoven rogge- of boekweitstro,

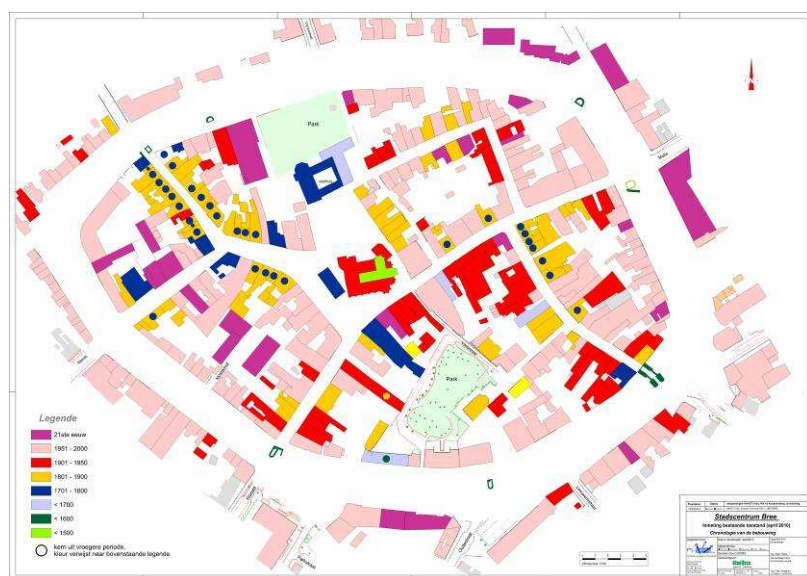
Gebouwen in de stad

Het oudste gebouw waarvan momenteel nog delen overeind staan is ongetwijfeld de Sint-Michielskerk waarvan het koor, de linkerzijbeuk en drie traveeën van de middenbeuk dateren uit 1452.

Welk gebouw in de binnenstad daarna het oudste is, is onmogelijk te bepalen. Wat bouwdata betreft zou men kunnen denken aan delen van het refugiehuis aan de Grauwe Torenwal omdat de datumsteen van abt van Boesdonq het jaar 1638 draagt. Maar, in hoofdstuk 13 “Leer uw gemeente kennen” beschrijft Maes¹² alle straten en huizen op het grondgebied van de gemeente Bree vanuit een historische invalshoek. Op nevenstaand plan zijn alle gebouwen daterend uit de periode na WOII roze ingekleurd.

Gebouwen uit de eerste helft van de 20ste eeuw zijn rood ingekleurd. Gebouwen die met zekerheid te dateren zijn in de 19de eeuw oker ingekleurd. Alles wat met zekerheid 18de-eeuws is, is blauw, de 17de eeuw is grijsblauw, de 16de eeuw is donkergroen en de 15de eeuw, enkel het centrale deel van de kerk, is groen.

Behalve bouwdata en stijlkenmerken zijn er ook andere elementen die een relatieve datering kunnen argumenteren. Bijvoorbeeld het hoekhuis aan de Opitterstraat en de Grauwe Torenwal heeft aan de walzijde schuin naar beneden verdikkende, verzwarende muren. Algemeen wordt aangenomen dat de gevels van deze muren vroeger blinde gevels waren en dat de muren naar beneden verbreed werden om de druk van de aarden wal op te vangen.

Figuur 13: het huidige gebouwenbestand in het Breese stadscentrum chronologisch ingekleurd (zie ook bijlage 1)

¹² MAES, F. (1952), o.c., pp. 194

*Figuur 14: Hoekhuis Opitterstraat -
Grauwe Torenwal met aan de walzijde de
naar beneden verbrede buitenmuur*

*Figuur 15: Huis, achterbouw in feite van
het afgebrande hoekhuis aan de Witte
Torenwal en de Gerdingerstraat met naar
beneden toe verbrede buitenmuur.*

Gebeurtenissen die hun invloed kunnen hebben gehad op de vorming van het bodemarchief

Brand

Zowel F. Maes als J. Gerits halen in hun geschiedenissen van Bree verschillende grote branden aan die gedeelten van de stad in puin legden. Een eerste grote brand die beschreven werd vond plaats in 1375. De volledige Opitterstraat brandde af waarbij ook het Gasthuis werd verwoest. In 1601 werden ruim 70 huizen door brand vernield en in 1616 was er opnieuw spraken van een “miserabelen brant”. In 1697 gingen nogmaals een 70-tal woningen in de vlammen op en in 1699 werd de Gerdingerstraat zwaar door brand getroffen.

Ziekte

Op zich hebben ziekten niet direct invloed op de pedogenese maar, bij grote epidemieën waarbij veel doden vallen, biedt enig onderzoek naar “pest-jaren” soms een verklaring voor opmerkelijke bijzettingen of zelfs massagraven in een kerk of een kerkhof. Ook Bree bleef niet gespaard van typhus en pest. *Het aantal inwoners, dat in 1634 tot ongeveer 1.150 en in 1671 tot ongeveer 1.700 opliep, was in 1796 afgenomen tot 961. De bevolking had regelmatig te lijden onder epidemieën. De oudste pestordonnantie dateert van 17 oktober 1518. In 1532 en 1604 werd nogmaals aan die voorschriften herinnerd. De verschrikkelijkste pestjaren in Bree waren 1626 (27 slachtoffers), 1634 (54 slachtoffers), 1635 (208 slachtoffers) en 1636 (179 slachtoffers). Kort nadien verspreidde zich de dysenterie of bloedige buikloop, die eveneens heel wat sterfgevallen veroorzaakte, nl. 30 in 1654, 16 in 1669, 42 in 1676, 44 in 1702, 10 in 1737, 15 in 1747 en 37 in 1781. Op 27 oktober 1669 was in Bree een speciale ordonnantie uitgevaardigd om de buikloop-epidemie te bestrijden. Nadat omstreeks*

*1779 de gevreesde ziekte in de streek weer slachtoffers maakte, werden in Bree de voorzorgsmaatregelen nogmaals verscherpt.*¹³

Militaire inkwartieringen

Naast brand en ziekten had Bree ook fel te lijden van militaire inkwartieringen en opeisingen onder meer in 1630-1631, 1654, 1677, 1679, 1705-1712 en van 1743 tot 1747.

Natuurrampen

Er is maar weinig bewaard omtrent eventuele natuurrampen die ernstige schade hebben veroorzaakt aan gebouwen en daardoor mogelijk een invloed kunnen gehad hebben op de pedogenese van het stadscentrum en de wallen. In 1606 zou een ernstige stormwind de torenspits van de kerk omver geblazen hebben waardoor de O.-L.-V.-kapel ernstig beschadigd werd¹⁴.

Op 13 augustus 1966 zorgde een windhoos ervoor dat nagenoeg de helft van alle lindebomen op de kleine ring ofwel ontworteld werden ofwel zo ernstig beschadigd dat ze nadien gekapt moesten worden.

William Beckford

En dan was er William Beckford, zoon van een schatrijke Engelse suikermagnaat, die tijdens zijn Grand Tour de nacht van 4 op 5 juli 1780 in Bree doorbracht¹⁵.

BRIEF VII
Spa, 6 juli

¹³ GERITS, J (1989) *Historische Steden in Limburg*, Gemeentekrediet – Brussel, pp. 72 -73.

¹⁴ MAES, F (1948), *De Geschiedenis van Bree, deel I, de parochie en haar kloosters*, Mechelen, p. 11 – DE CEULAER, R. (1986) *De geschiedenis van parochie en kerk van Sint-Michiel*, in: Het Perronboek, Bree, p. 24.

¹⁵ Corstjens, J. (2007): *Het wirtschaftswunder van Bree, een moeizame weg naar ontsluiting, economische expansie en meer welvaart in: 1000 jaar Bree – breedvoerig herdacht*, Lannoo – Tielt, p.162 en BECKFORD, W. (heruitgave 1991): *Een dromer op reis Een Grand Tour*, Amsterdam, p. 54-55

... Op deze wijze reisden we zo'n vijftien mijl, zou ik zeggen, zonder zelfs maar een schuur te zien. Uiteindelijk verschenen er een paar armzalige huisjes, verscholen tussen de heide, in een zandgroeve, waaruit een half creperende familie te voorschijn kwam die ons nog lang achtervolgde met haar jammerlijk geweeklaag. De moeilijk begaanbare wegen en de lelijke vergezichten, samen met het klaaglijk geroep van mijn smekelingen stemden me uiterst onliefdadig. **Ik was in een sombere, onbarmhartige stemming, die duurde tot we Bree bereikten, een haveloze, vervallen stad, omgeven door muren en afgebrokkelde torens.** Aangezien ik niets te doen had dwaalde ik daarin wat rond, tot de nacht de mistroostige aanblik verduisterde en me de gelegenheid gaf om ze me, zo ik wilde, edel en majestueus voor te stellen. De avond was kil en **ik kroop weg onder de bescherming van de klimop die verscheidene van deze vervallen gebouwen overwoekerde.**

Twee of drie broeders uilen waren er al vóór me maar deden beleefd afstand van hun aanspraken op de plek en zo gauw als ik verscheen fladderden ze, onder het slaken van een treurige kreet, weg. naar een dieper gelegen plek. Ik was nog maar amper in alle rust aan het kniezen of een felle regenbui drupte door de begroeiing boven mijn hoofd heen en dwong me mijn schuilplaats te verlaten. Dwars door de bui heen haastte ik me naar mijn herberg en naar bed, waar ik spoedig door de storm in slaap werd gewiegd. Een droom voerde me weg naar Persepolis en leidde me, langs uitgestrekte onderaardse schatten, naar een hal waar Salomo, dunkt me, betoogde over de ijdelheden daarvan. Ik stond net op het punt mezelf te verzekeren van een deel van deze onmetelijke rijkdommen en was in verbeelding net bezig de wijze raadgevingen van deze profeet op te schrijven, hoe er een goed gebruik van te maken, toen luide tongen in de straat en de klok van een naburige kapel mijn visioen verdreven. Ik stond op, opende de ramen en ontdekte dat het acht uur 's morgens was (woensdag 5 juli) en had me amper de ogen uitgewreven of vanuit alle hoeken kwamen al bedelaars aangestrompeld. Ik herkende hun ellendige stemmen maar al te goed en realiseerde me evenzeer dat het diezelfde herrie was die mijn sluimer verbroken had en me uit de regionen van wijsheid en rijkdom verdreven had naar die van onwetendheid en armoede. Een paar stuivers deden wonderen en nadat de kreupele, de lamme en de

blinde aldus weer op de heen geholpen waren, ontbeten we in alle rust, haalden we het rijtuig en ploegden we door zandige woestijnen naar Maastricht. Een mijl buiten de stad verbeterde ons uitzicht echter aanzienlijk, kregen we heuvels en plezierige valleien voor ogen, glimmend van genoeg over de zware oogst.

De periode na de Franse Revolutie

Minder van archeologisch belang maar wel een betekenisvol qua statusverlies is het schrappen van de titel van stad in de Franse tijd via het Keizerlijk decreet van 2 Brumaire van het jaar II van de republiek (23 oktober 1793). Bree stond niet op de lijst die bij Koninklijk Besluit van 30 mei 1825 aan sommige gemeenten de titel van stad teruggaf. Het zou duren tot het KB van 19 juli 1985 eer Bree zich officieel terug stad mocht noemen.

De 19de eeuw

Werken aan straten¹⁶

In 1822 werd de Hoogstraat van aan de hoek met de Opitterstraat tot aan de Kloosterstraat opnieuw geplaveid. In 1823 werden aan de Kloosterpoort, het poortgebouw zelf, restauraties uitgevoerd *ziende de slegten staat van onderhoud waarin zich bevindt de zoo genaamde Kloosterpoort waarvan de muuren voor een gedeelte bouwvallig zijn en dus alle oogenblikken kunnen oorzaak geven aan ongelukken, zoo hebben goedgevonden van dadelijk aan dezelfde reparaties te doen alsook aan de beek welke langs deze poort de stad inloopt*. En ook aan de Velterbeek werd onderhoud gedaan door ze te verdiepen *ten einde geen gebrek aan water meer hier in de stad plaats heeft*.

De Nieuwstadstraat werd in 1821 opnieuw bestraat.

¹⁶ PEETERS, H. (1986) *Bree gedurende de Hollandse tijd 1815 – 1830*, in Het Perronboek, Bree, p. 118.

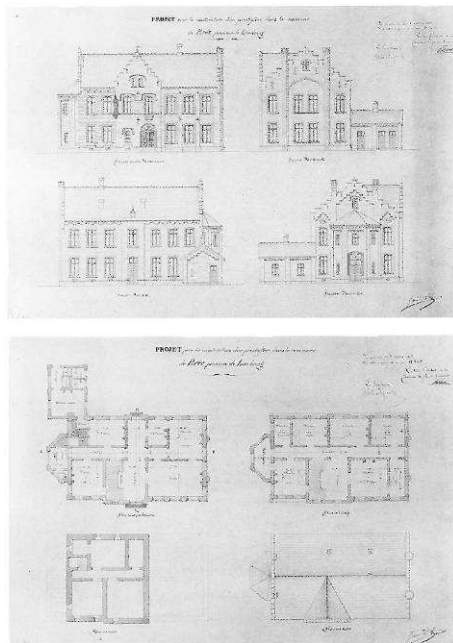
Pottenbakkerijen¹⁷

Dat er in het centrum van Bree in de eerste helft van de 19de eeuw verschillende pottenbakkers actief waren kan ook afgeleid worden uit de strenge brandvoorschriften die in 1823 werden uitgevaardigd. Vanaf 1 september tot 15 april moesten ze om 12u 's middags hun ovens doven, alle brandbare materialen op te ruimen, de ovens moesten met leem bepleisterd worden en er mochten enkel werken aan uitgevoerd worden onder toezicht van het gemeentebestuur.

Werken aan huizen

In de 19de eeuw gebeurt er blijkbaar niet zo bijzonder veel aan bouwactiviteiten in de stad. Tenminste, in de archieven of andere bronnen is weinig of niets te vinden van grote bouwactiviteiten. Het enige gebouw van betekenis is het dekenij aan de Vaesstraat. Het gebouw werd ontworpen door architect H. Jaminé en gebouwd tussen 1864 en 1872¹⁸. Voor zover bekend werd dit gebouw op een vrije plaats gezet; er dienden geen oudere gebouwen of andere constructies voor afgebroken te worden.

Eind 19de eeuw, na het slechten van de stadswallen zien we een geleidelijke bebouwing van de open ruimte tegen de oude wallen. In 1890 bouwen de Dochters van het Kruis, inmiddels eigenaars van het voormalige refugiehuis van de abdij van Postel, aan de Kloosterstraat een Gasthuis¹⁹; momenteel in gebruik als cultureel centrum / ontmoetingscentrum van de stad Bree. In de tuin bouwen ze een kleine kapel met een ziekenboeg en cellen voor de zusters. Om dit gebouw te kunnen bouwen werden drie oude panden met hun achterbouwen afgebroken, op het kadasterplan uit 1823 aangeduid met de perceelsnr's 191-192, 193-194 en 195-196.

Bree: ontwerp voor een neomiddleeuwse dekenij door Herman Jaminé, 1864
(KCML-archief © PCCE)

Figuur 16: Ontwerp van de dekenij te Bree door H. Jaminé (MEUL, V. en JAMINE, W. o.c.)

¹⁷ PEETERS, H. (1986) *Bree gedurende de Hollandse tijd 1815 – 1830*, in Het Perronboek, Bree, p. 127.

¹⁸ SCHLUSMANS, F (2005) *Bouwen door de Eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur I, deel 19n1 Kantons Bree-Maaseik, Provincie Limburg – Arrondissement Maaseik*, Brussel, pp. 110 – 111. - MEUL, V. en JAMINE, W. (1999) *Van waterstaatskerk tot mijnccité. Een historiek van het bouwen in Limburg door drie generaties provinciale bouwmeesters Jaminé (1832 – 1921)*, Hasselt – PCCE – p. 158 – 159.

¹⁹ SCHLUSMANS, F (2005) *Bouwen door de Eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur I, deel 19n1 Kantons Bree-Maaseik, Provincie Limburg – Arrondissement Maaseik*, Brussel, pp. 95-96.

De kapel zelf werd gebouwd op een open plek, aansluitend bij het refugiehuis van de abdij van Postel.

Voor de 20ste eeuw verwijzen we naar het kaartje (figuur 13-p.20 / bijlage 1) waarop alle gebouwen staan aangeduid daterend uit de 20ste eeuw, of zelfs al begin 21ste eeuw.

De stadswallen

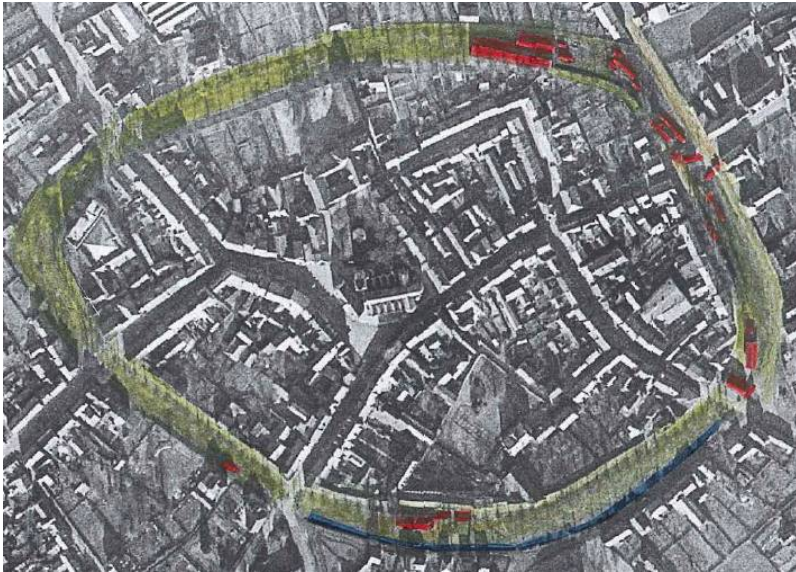
De versterkingen die de stad tegen aanstormende legers moesten beschermen kregen minder en minder militaire waarde. Ze raakten in verval en in 1821 zag het gemeentebestuur zich genoodzaakt strenge maatregelen te treffen tegen personen die bouwmaterialen stalen uit de verdedigingswerken. Bovendien kapte men naar hartenlust hout langs de stadsgracht en werd er flink vuilnis in de grachten gestort zoals afbraakmaterialen en karkassen van dode dieren²⁰.

De wallen en meer nog, de grachten werden een bron van ergernis. Op 2 februari 1867 is er een heftige discussie in de gemeenteraad over het voortbestaan van de verdedigingswerken. Helaas blijkt enkel raadslid Wadeleux voorstander van een herwaardering. Bij de stemming staat hij alleen tegenover 6 andere raadsleden en de burgemeester die voor het slechten van de wallen en poorten stemmen.

Men twijfelde niet meer en, alhoewel pas in januari 1870 begonnen, blijken eind 1870 de afbraakwerken achter de rug te zijn. Het gemeentebestuur wordt vanaf dan overstelpt met aanvragen om openingen te mogen maken in afsluitingen naar de wallen en om deuren en vensters te mogen maken in de gevels met uitzicht op de nieuwe brede laan rond het stadscentrum²¹.

²⁰ PEETERS, H. (1986) *Bree gedurende de Hollandse tijd 1815 – 1830*, in Het Perronboek, Bree, p. 129.

²¹ STOFFELS, B. (1986) *De evolutie van het Breese Stadsbeeld, een morfologische benadering*, in: Het Perronboek, Bree, pp. 164-168, en VAN DE KONIJNENBURG, R. en BEX, P. (1991), *Kleine Ring om Bree*, Opglabbeek, pp. 8 – 10.

Figuur 17: Luchtfoto uit 1949 met aanduiding stadswal en gebouwen die erop stonden © Architectenbureau De Gregorio en Partners

Bouwen op de wal

Het verdwijnen van de stadswallen, grachten, torens en poorten zorgt voor een kleine stedenbouwkundige en planologische revolutie. De vrijgekomen ruimte bood immers immense mogelijkheden voor allerlei bouwprojecten. Vanaf 1885 starten werken ter voorbereiding van de tramlijn Leopoldsburch – Bree, die in 1888 plechtig werd ingehuldigd. Op de huidige Stationwal kwamen rangeersporen en een perron, aan het kruispunt tussen Malta en Hoogstraat verreesen de Kantoren van de Tramwaysmaatschappij en verderop op de Witte Torenwal werden een tiental grotere en kleinere magazijnen gebouwd.

In 1892 wordt aan de Opperpoort, centraal op de wal, een slachthuis gebouwd dat later, rond 1910 al aan uitbreiding toe is.

Op de Grauwe Torenwal ter hoogte van het Refugiehuis van de abdij van Postel wordt door de Dochters van het Kruis rond 1890 een lagere school gebouwd annex *gemakken*. In 1907 buigt de gemeenteraad zich over uitbreidingsplannen voor deze school.

De 20ste eeuw

De laatste tram stoomde in 1948 door Bree en met het verdwijnen van de tram ontstonden nieuwe plannen voor de kleine ring. *Op 23 juli 1947 besluit de gemeenteraad de heer Van de Vondel uit Tessenderlo aan te stellen als architect-urbanist. In de overeenkomst wordt hij ondermeer belast met het opmaken van bijzondere plannen van aanleg met daarop „de definitieve tracé der bestaande, te wijzigen of nieuw aan te leggen verkeerswegen”. In de zitting van 17 februari 1948 maakt de raad een vijfjarenplan bekend waaruit blijkt dat men in 1949 verbeteringswerken wil uitvoeren aan de wal van de Gerdingerpoort tot de Kloosterpoort, in 1951 van de Kloosterpoort tot de Itterpoort en in 1952 van de Itterpoort tot de Gerdingerpoort. Op 25 maart 1949 neemt de raad de beslissing om de plannen goed te keuren voor de aanleg van de eerste fase van de wal; de*

Gerdingispoort tot Nieuwstadpoort. Opnieuw blijkt de hygiëne en schrik voor besmettelijke ziekten een belangrijk argument om over te gaan tot de verbeteringswerken.

De werken moeten nogal opzienbarend geweest zijn want in de zitting van 31 augustus 1949 wordt besloten, Gelet op de levendige belangstelling der Breeër bevolking en zelfs van vreemdelingen voor de verfraaiing van de gemeente en waarbij veelal de opmerking gemaakt wordt dat deze verfraaiing zich zou moeten uitbreiden tot de andere gedeelten van de Ringlaan ..., om de volgende faze, Nieuwstadpoort, Kloosterpoort, uit te voeren.

De werken worden in eigen beheer uitgevoerd mede door het inzetten van werklozen voor de grondwerken.

De derde faze blijkt te gaan van de Gerdingispoort tot de Malta en op 30 oktober 1950 wordt de beslissing genomen om architect Vaes aan te stellen voor het opmaken van de plannen van de laatste faze gaande van de Malta tot de Kloosterpoort.²²

1981 – 1990

Van 1981 tot 1990 wordt de kleine ring opnieuw ingericht. Vanaf de eerste besprekingen – eind zeventiger jaren – werd geopteerd om de gesloten ringvorm open te breken in twee duidelijk onderscheiden delen, met voor ieder deel een specifieke hoofdfunctie.

- 1. Het noordelijke vlak van de Kleine Ring (Kruittorenwal, Witte Torenwal, Stationswal) werd o.a. omwille van zijn hoofdzakelijk partikuliere bebouwing, voorbestemd als lokale verbindingsweg met de hoofdwegen, dit via rijksweg N21 kant Peer en kant Opitter – Maaseik.*
- 2. Het zuidelijke vlak (Ter Rivierenwal, Grauwe Torenwal) zou, door de ligging van scholen en dienstverlenende instellingen, een inrichting krijgen, voorbehouden aan rustiger, plaatselijk verkeer, met een verkeersvrij manifestatieplein voor het*

²² VAN DE KONIJNENBURG, R. en BEX, P. (1991), *Kleine Ring om Bree*, Opglabbeek, p. 11.

*gemeentehuis (later Stadhuis) en met een busstation, waar het openbaar vervoer geconcentreerd wordt.*²³

Bij deze herinrichting werd ook de nodige aandacht en tijd vrij gemaakt voor archeologisch onderzoek. Tijdens de werken konden de restanten vrijgelegd en ingetekend worden van de Verwerstoren, de Opitterpoort, de Grauwe Toren, de Kloosterpoort, een rondeel op de Witte Torenwal en de Witte Toren.

Lijst van beschermde en beschermenswaardige monumenten in Bree-centrum inclusief de kleine ring met aanpassingen²⁴

Relictnr	Omschrijving	adres	huisnr	opmerkingen
R 70807	Huis "De Sterre"	Gerdingerstraat	1	
R 70808	Huis "Die Swaene"	Gerdingerstraat	5-7	
R 70809	Breedhuis met neobarok uitzicht	Gerdingerstraat	8	
R 70810	Breedhuis	Gerdingerstraat	10	
R 70811	Breedhuis	Gerdingerstraat	11	
R 70812	Twee breedhuizen met identieke geveldecoratie	Gerdingerstraat	13-15	
R 70813	Breedhuis	Gerdingerstraat	17	
R 70814	Breedhuis	Gerdingerstraat	19	
R 70815	Breedhuis uit eind XIX-begin XX	Gerdingerstraat	21	
R 70816	Breedhuis	Gerdingerstraat	23	
R 70870	Voormalig refugiehuis van de abdij van Postel	Grauwe Torenwal	3	MB 2/09/2010
R 70817	Vrije Basisschool	Grauwe Torenwal	16	
R 70823	Voormalige herberg "In de Croen"	Hoogstraat	2	
R 70827	Diephuis in eclectische stijl	Hoogstraat	5	

²³ VAN DE KONIJNENBURG, R. en BEX, P. (1991), *Kleine Ring om Bree*, Opglabbeek, p. 25

²⁴ Besluit van de administrateur-generaal van 9 november 2011 houdende vaststelling van de inventaris van het bouwkundig erfgoed en vastgestelde lijst. Belgisch staatsblad 17/11/2011

R 70824	Breedhuis uit begin XX	Hoogstraat	4-6	13de - 19de eeuw / litt: VAN DE KONIJNENBURG, R. e.a. (2007), <i>Een berg afval</i> , in: 1000-jaar Bree, Breedvoerig herdacht, Lannoo - Tielt, pp. 122 - 141
R 70828	Huis "De Rode Leeuw"	Hoogstraat	8-10	
R 70829	Burgerhuis	Hoogstraat	12	
R 70830	Breedhuis	Hoogstraat	13	
R 70831	Huis "Prinsenhof"	Hoogstraat	20	is Hoogstraat 18
R 70832	Twee breedhuizen	Hoogstraat	22	zijn Hoogstraat 20 - 22
R 70833	Hoekhuis	Hoogstraat	32	gelijkvloers is parfumerie, grondig verbouwd
R 70861	Hoekhuis	Hoogstraat	32	70861 = 70833 !
R 70822	Parochiekerk Sint-Michiel	Hoogstraat	1	MB 21/09/1936 en MB 14/12/1992
R 70845	Breedhuis uit eind XIX	Kloosterstraat	8	
R 70847	Breedhuis	Kloosterstraat	12	
R 70848	Voormalige stadshoeve	Kloosterstraat	14	
R 70846	Voormalig Gasthuis van het Heilig Kruis	Kloosterstraat	11-13	Kloosterstraat 13
R 70854	Stadhuis (voormalig)	Markt		geen huisnummer
R 70855	"Michielshuis"	Markt	8	
R 70856	Herenhuis	Markt	13	
R 70857	L-Vormig gebouw uit XIXa	Markt	23	
R 70858	Breedhuis	Meinestraat	14	afgebroken
R 70860	Herenhuis	Nieuwstadstraat	12	
R 70862	Voormalig huis "de Eysere Hant"	Opitterstraat	7	
R 70863	Burgerhuis	Opitterstraat	24	
R 70864	Burgerhuis	Opitterstraat	28	
R 70865	Hoekhuis	Opitterstraat	32	
R 70871	Dekenij	Vaesstraat	2	MB 2/09/2010
R 70872	Twee identieke breedhuizen	Vaesstraat	3	MB 2/09/2010

R 70873	Voormalige kapelanijs	Vaesstraat	4	MB 2/09/2010
R 70876	Twee burgerhuizen uit XIXd	Vrijthof	3-4	
R 70877	Twee woningen uit eind XIX	Vrijthof	5-6	nu 1 woning / horecazaak De Augustijner
R 70875	Gedenkteken voor de gesneuvelden van WO I	Vrijthof		ook WO II
R 70878	Burgerhuis	Vrijthof	9	
R 70879	Augustijnenklooster en -kapel (voormalig)	Vrijthof	10	MB 12/11/1975, Litt: VAN DE KONIJNENBURG, R., GABRIELS, J., MARTENS, H., MARTENS, E., (2006) <i>Het Stadshuis van Bree, een voormalig Augustijnenklooster</i> , Lannoo - Tielt.
R 70849	Hoekhuis uit XIXc	Witte Torenwal	2	afgebroken in 1992, nu Belfius Bank, appartement
R 70796	Kleine woning	Witte Torenwal	21	afgebroken in 2008, nu krantenwinkel / appartement
	WETTELIJK - DECRETAAL BESCHERMD ERFGOED			
LIJST:	http://onroerenderfgoed.ruimte-erfgoed.be/Default.aspx?tabid=14603&language=nl-NL			
Gemeente	Omschrijving	Datum Besluit		
Bree	KOOR,KRUISBEUK,DEEL GROTE BEUK BREE	21/09/1936		Detail
Bree	SINT-MICHIELSCOLLEGE BREE	12/11/1975		Detail
Bree	SINT-MICHIELSKERK (UITBREIDING) BREE	14/12/1992		Detail
Bree	REFUGIEHUIS,DEKENIJ,KAPELANIE,HUIS BREE	2/09/2010		Detail
Bree	BREE - REFUGIEHUIS ABDIJ POSTEL BREE	2/09/2010		Detail
Bree	OMGEVING REFUGIEHUIS ABDIJ POSTEL BREE	2/09/2010		Detail

Iconografische bronnen

Ets / schets van Robert Péril, ca. 1500 – 1510

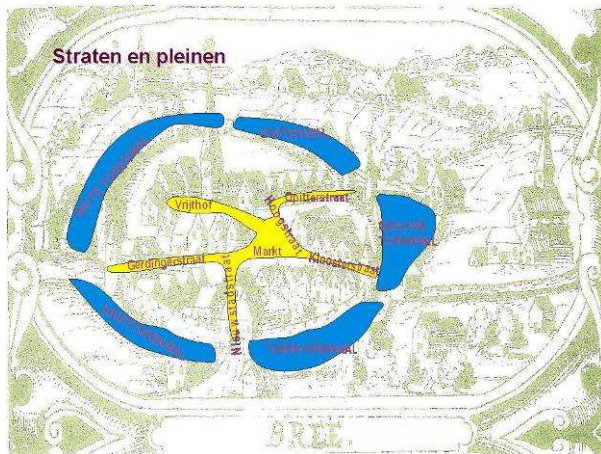
Een schets uit ca. 1500 van Robert Péril, bewaard in het stedelijke bibliotheek te Luik, is het oudste iconografisch beeld van het stadscentrum en haar wallen. Wat opvalt is dat het stratenpatroon nauwelijks of niet verschilt met het huidige stratenpatroon.

Interpretatie van de ets van Péril:

Wat betreft straten, pleinen en gebouwen is er dus wel een en ander herkenbaar, maar, van de wallen en grachten zijn er ook onbekende dingen:

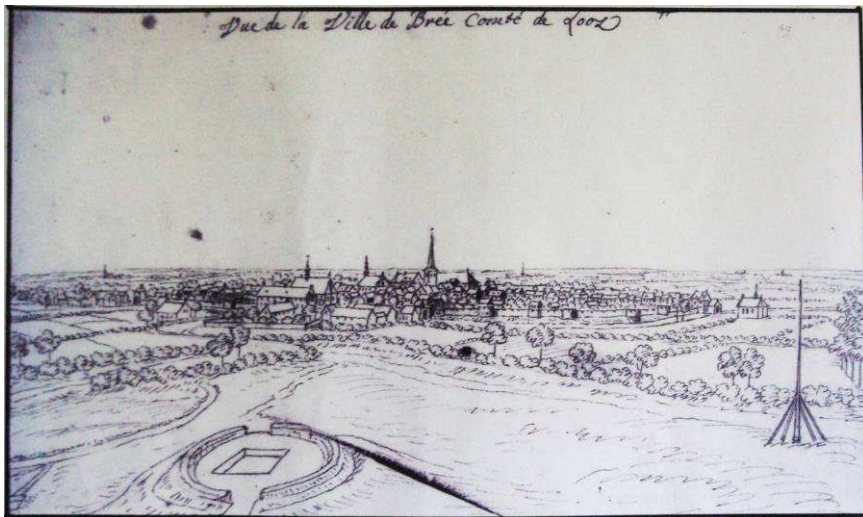
Het stadscentrum:

- herkenbaar stratenpatroon
- de kerk ligt centraal
- in het centrum staan slechts enkele huizen getekend.
- Bijna alle huizen zijn diephuizen, dak staat haaks op de straat
- Slechts één huis, voor de kerk heeft aan de rechterzijde een aanbouw met een poort (model huidig Michielshuis)
- Het oostelijk deel van het centrum is quasi leeg
- Tussen de Opperpoort en de Witte Toren is een breedhuis getekend tegen de stadsmuur
- Enkel aan de Nieuwstadpoort staat een huis met een trapgevel wat doet vermoeden dat het om een stenen huis gaat
- Rechts van de Nieuwstadpoort staat een buiten proporties getekende duiventoren

Figuur 20: Interpretatie van de ets van Péril voor gebouwen en elementen van de stadswallen

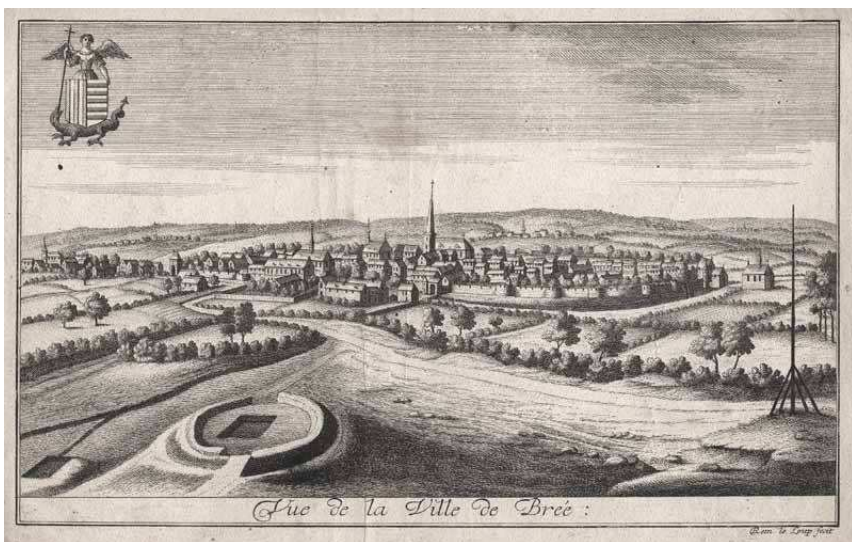
Figuur 21: Schets van Remacle Leloup © Université de Liège, coll. artistiques, inv.nr. 35961

De stadsomwalling:

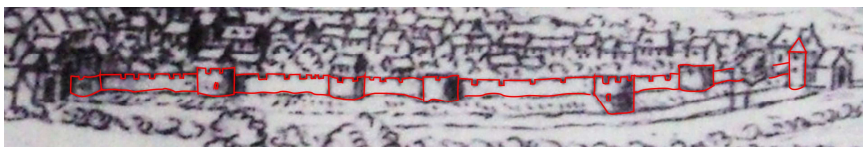
- de Nieuwstadpoort lijkt geen brug maar een weg die de gracht scheidt
- aan de Kloosterpoort lijkt het water door te lopen waardoor er sprake moet zijn van een valbrug
- tussen de wallen aan de huidige Grauwe Torenwal en de gracht lijkt een brede berm te bestaan; de gracht lijkt er slechts een smal beekje te zijn
- Op de Ter Rivierenwal en de Grauwe Torenwal lijkt de gracht één geheel te zijn; aan de Kloosterpoort is geen scheiding getekend wat erop kan wijzen dat de Kloosterpoort een valbrug had.
- De gracht lijkt te lopen tot aan de Sint-Antoniuskapel om vandaar terug dicht bij de muur te lopen. De Sint-Antoniuskapel ligt buiten de stadsmuren maar de loop van de gracht lijkt ze op één of andere manier toch in het stadscentrum in te sluiten.
- achter de Opperpoort is er een Vauban-achtige polygonale uitbouw van de stadsmuur (Let wel: Vauban leefde veel later dan het tijdstip waarop deze schets gemaakt werd, van 1633 – 1707)
- er lijkt geen aarden wal te zijn aan de Ter Rivierenwal en de Kruittorenwal; de stadsmuur staat in het water
- er is slechts één rondeel, aan de huidige Witte Torenwal (misschien het rondeel dat nu in het stratenpatroon staat tegenover de filmzaal ?)
- er is maar één verdedigingstoren, de Witte Toren
- de stadsmuur heeft kantelen wat wijst op een weergang

Een schets en een ets van Remacle Leloup (ca. 1735 – 1744)

Aangezien de schets veel meer details geeft dan de ets geven we enkel de ets. Wat betreft het centrum is het omwille van het gezichtspunt van waaruit de tekening is

Figuur 22: Ets van R. Leloup, bewaard in de Universiteit van Liège, Collections artistiques florilèges, inv nr 35961

Figuur 23: Details van de "Grauwe Torenwal" uit de schets van R. Leloup met overtekening van de stadsmuur van Kloosterpoort tot Opperpoort

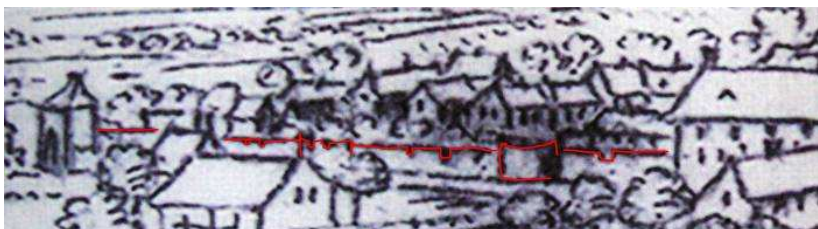
gemaakt, moeilijk een interpretatie te geven. Wat de wallen en stadsmuren betreft zijn enkel de Grauwe Torenwal met de Kloosterpoort en de Opperpoort duidelijk herkenbaar.

Het stadscentrum:

- herkenbaar is het klooster van de Augustijnen maar wat opvalt is dat het kloostergedeelte los lijkt te staan van de kapel
- er is een veelvoud aan huisjes getekend, bijna allemaal lijken het breedhuizen te zijn; het dak parallel aan de straat
- de meeste huizen zijn getekend zonder verdieping, alleen in de Kloosterstraat lijken hogere huizen te staan
- aan de Opperpoort staat een woning met een klokgevel

De stadsomwalling:

- De stadsmuur heeft kantelen wat wijst op een weergang
- Er staan 6 rondelen tegen de muur, 5 volledige en een half rondel in de hoek tegen de Kloosterpoort
- De stadsmuur staat op een aarden wal
- één rondel reikt tot in het water (de Grauwe Toren ?)
- de gracht loopt onder de constructies van de Opperpoort, een flink stuk verwijderd van de Sint-Antoniuskapel
- de gracht lijkt te stoppen aan de Kloosterpoort
- ook aan de huidige Ter Rivierenwal tekent Le Loup een rondel (afbeelding hieronder met rechts de Nieuwstadpoort)
- sommige delen van de oostkant van de stadsmuur zijn zichtbaar, maar Le Loup tekent geen verdedigingstorens, wel 2 rondelen

Figuur 24: Detail van de "Ter Rivierenwal" uit de schets van R. Leloup met overtekening van de stadsmuur

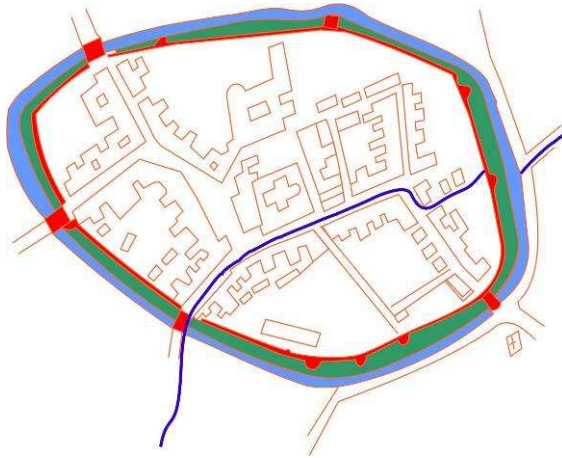
Figuur 25: Detail van de "Stationwal" uit de schets van R. Leloup met overtekening van de stadsmuur

Figuur 26: Uittreksel uit de Ferrariskaart © NGI, historische kaarten, www.ngi.be

De Ferrariskaart (Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, gemaakt onder leiding van Gracht de Ferraris tussen 1771 en 1776 in opdracht van Karel van Lotharingen, landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden voor het Oostenrijkse Keizerlijke Hof)

Deze stadsplattegrond is een bijzonder gedetailleerde weergave van het Breese stadscentrum rond 1772-1775. Het is een kaart getekend vanuit militair perspectief waarbij verondersteld mag worden dat de auteur bijzondere aandacht had voor militaire aspecten van een stad zoals de verdedigingswerken: grachten, wallen, verdedigingsmuren, torens en poorten.

Figuur 27: Overtrek van het Breese stadscentrum zoals weergegeven op de Ferrariskaart

Het stadscentrum:

- zeer duidelijk herkenbaar is het stratenpatroon dat tot op heden nagenoeg onveranderd is gebleven. Enige twee afwijkingen: de Vaesstraat loopt door tot tegen de wal (tegenwoordig niet meer), hetzelfde geldt voor het zijstraatje zonder naam van de Opitterstraat. Door dit straatje liep de Breeër Stadsbeek naar de gracht.
- Op de hoek van de Markt en de Kloosterstraat staat een in de straat vooruitspringend pand
- Aan het oud-stadhuis staan enkele gebouwen getekend die het Vrijthof en het kerkhof afsluiten van zicht vanuit de Markt
- De manier waarop de huizenblokken zijn aangeduid, met redelijk veel "achterbouwen", lijkt erop te wijzen dat het centrum bestond uit een mengeling van diephuizen en breedhuizen
- De Filterbeek staat niet aangeduid op de tekening
- Er zijn opvallend grote open ruimtes ingetekend als moestuin of tuin
- Enkel het refugiéhuus (aan de Grauwe Torenwal) grenst in de lengte aan de stadswal, geen enkel ander huis grenst aan de wallen tenzij ze een verbinding vormen met de stadspoorten
- De Hoogstraat eindigt tegen de stadswallen

De stadsomwalling:

- de stadsomwalling is drieledig:
 - o een gracht (blauw aangeduid op overtrek)
 - o een aardenwal (groen)
 - o een stenen muur (rood)
- de muur telt :
 - o 4 toegangspoorten
 - o 7 rondelen waarvan
 - 2 op de huidige Witte Torenwal
 - 1 op de huidige Stationswal

Figuur 28: Het primitief kadasterplan zoals opgemeten door P. Thonissen in 1823

- 4 op de huidige Grauwe Torenwal
- er is geen aanwijzing voor het bestaan van kantelen of een weergang
- er is geen onderscheid tussen rondelen of verdedigingstorens
- rechts van de huidige Augustijnerstraat aan de buitenzijde van, maar tegen de stadsmuur staat een rechthoekig gebouw, de gracht gaat met een klein bochtje rond dat gebouwtje
- de stadspoorten staan in de grachten
- er is een duidelijke zuidoostelijke omleidingsweg van de Oude Straat naar de Witte Torenstraat, passanten hoefden dus niet door het stadscentrum

Kadasterplan opgemeten door landmeter P. Thonissen, 1823 (primitief kadaster)²⁵ / Réduction des plans Cadastraux, Commune de Brée – 1849.

Dit is het eerste opmetingsplan van het Breese stadscentrum met de juiste schaalverhoudingen en afmetingen. De percelen hebben kadastrale nummers die heden ten dage nog gelden. Wat opvalt is het kleurgebruik: de grachten zijn lichtblauw, transparant bijna, de buitenzijde van de (aarden)wallen zijn grijs, de binnenzijde is niet ingekleurd, de private huizen zijn rood en de openbare gebouwen zijn blauw ingekleurd.

Het stadscentrum:

- de openbare gebouwen zijn blauw ingekleurd: het stadhuis ten westen van de St.-Michielskerk, de kerk, een gedeelte van het intussen voormalig augustijnenklooster (beschreven als Maréchaussée en School). Eigenaardigheid is dat de kapel van het augustijnenklooster rood ingekleurd is.
- De kerk is, uiteraard de kerk zoals gebouwd en verbouwd in 1452 en 1506 (aanbouw O.-L.-V.- aan de noordzijde, transeptarm).

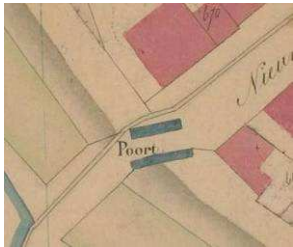
²⁵ Brée, Sectie B, 2de blad, n° 330 tot 699 gemeten door M. P.L. Thonissen, landmeter der 1ste Klasse, schaal 1 tot 1000 ellen, bewaarplaats FOD Financiën, dienst Kadaster, Rijksadministratief Centrum, Voorstraat 43 – 3500 Hasselt.

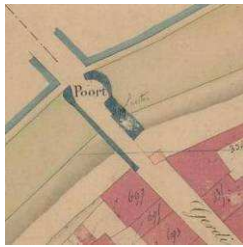
Figuur 29: 1849, "verzamelplan" met een samenbrengen van de kadastrale gegevens van het primitief kadaster uit 1823 © NGI, Nationaal Geografisch Instituut - Ter Kamerenabdij – Brussel – Réduction des plans cadastraux, Commune de Brée

- Er is duidelijk een vorm van lintbebouwing langs de straten van het centrum, de zones grenzend aan de wallen tot tegen de achtergevels van de huizen aan de straten zijn onbebouwd. Rondom het stadscentrum, tegen de binnenzijde van stadswal, is er een voetpad
- enkel het refugiehuis, op dit plan aangeduid als *Pastorij* ligt tegen de stadswal, de huidige Grauwe Torenwal²⁶
- In tegenstelling tot de Ferrariskaart is hier de Filterbeek in de Nieuwstadstraat en op de Markt wel aangeduid met een samenloop met de Boneputterbeek, Breeër Stadsbeek, op de hoek van de Hoogstraat en de Kloosterstraat. De Breeërstadsbeek loopt door de Hoogstraat, draait de Opitterstraat in en stroomt niet door het onbenoemde zijstraatje van de Opitterstraat naar de stadswal en gracht maar twee huizen verder door een smalle doorgang tussen de huizen in.
- In het zuidelijk deel tussen Opitterstraat en de huidige Stationwal (oostelijke wal) lijkt een tweede beekje te lopen.
- De stadspompen zijn aangeduid met een blauw vierkantje. Er zijn er drie aangeduid: op de hoek van de Gerdingerstraat en de Nieuwstadstraat, hoek Markt en Vrijthof en op de hoek van de Opitterstraat en de Vaesstraat.
- Op het Vrijthof staan drie huizen aansluitend bij het Stadhuis; deze huizen zijn rond 1880 afgebroken.
- Het hoekhuis op de Kloosterstraat met de Markt springt in de straat in ten opzichte van de rooilijn van de huizen aan de Markt.
- De meeste huizen hebben een achterbouw. Wat echter opvalt is dat dit minder het geval is bij de huizen in de Opitterstraat en helemaal ontbreekt bij de huizen aan de noord en de oostzijde van de Meinessstraat
- Enkel aan de stadspoorten staan huizen tegen de wallen
- Er is een nieuwe doorgang door de wallen in het verlengde van de Hoogstraat, de naam van de straat op de kaart is Malta

²⁶ Over het refugiehuis werd in 2006 een bouwhistorische nota gemaakt: VAN DE KONIJNENBURG, R., (2006) Het Refugiehuis van de abdij van Postel te Bree, een onderzoek naar de bouwgeschiedenis. Een verfijning van deze nota is in de maak in opdracht van architectenbureau Teamvanmeer uit Hasselt.

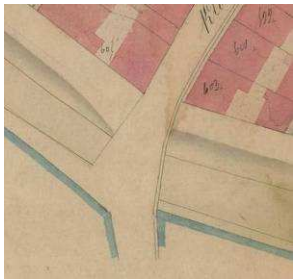
Figuur 30: De Nieuwstadpoort

Figuur 31: De Gerdingpoort

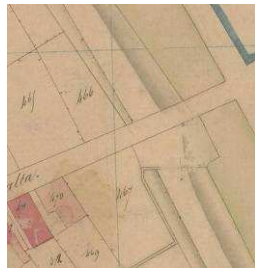
Figuur 32: de Kruittoren

Figuur 33: De (verdwenen) Kloosterpoort

Figuur 34: De Opperpoort

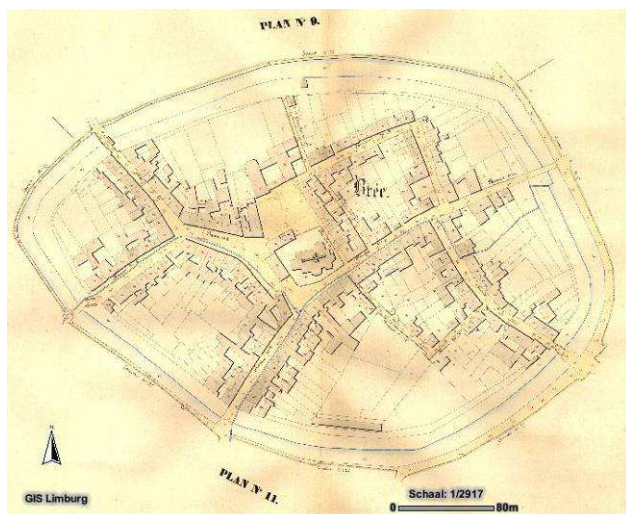
Figuur 35: de nieuwe doorgang aan Malta

De stadswallen

- de aarden wallen zijn herkenbaar doordat de buitenzijde ingekleurd is als een schaduwzijde. Veel details zijn er verder niet aangegeven. Er is geen enkele aanwijzing van een stadsmuur, noch van rondelen of torens met uitzondering van één toren aan de noordzijde van de stad
- De grachten lijken 5 van elkaar gescheiden “vijvers” te zijn met elk hun eigen kadastraal nummer:
 - o “Kruittroengracht”: nr 664
 - o “Witte Torengracht”: nr 330
 - o “Stationgracht”: nr 491
 - o “Grauwe Torengracht”: nr 531
 - o “Ter Rivierengracht”: nr 663
- de stadspoorten:
 - o de Kloosterpoort is niet aangeduid, de schaduwzijde van de aardenwal laat vermoeden dat de wal aan de zijde van de Ter Rieverenwal al afgeschuind is
 - o De Nieuwstadpoort wordt aangeduid met twee parallelle muren
 - o De Gerdingpoort lijkt een ingewikkelde constructie met op de weg een , zo lijkt het, uitwijk mogelijkheid voor uitgaand verkeer om inkomend verkeer voorrang te verlenen
 - o Van de Opperpoort resten enkele muren die een hoekige trechter lijken te vormen naar het stadcentrum

Versterkingselementen:

Van torens of rondelen is er geen enkele aanwijzing meer te vinden op dit kadasterplan met uitzondering van de Kruittoren die op de huidige Witte Torenwal ingetekend staat rechts van het Walstraatje (huidige Augustijnerstraat)

Figuur 36: Plan 10 uit de Atlas van Buurtwegen (Atlas des Communications Vicinales - 1859)

Figuur 37: Ter vergelijking het primitief kadaster uit 1823

Atlas van Buurtwegen, Atlas Bree - kaartblad 10, 1859²⁷

Het opmetingsplan uit de Atlas van Buurtwegen lijkt een doordruk van het primitief kadaster uit 1823. Toch zijn er enkele details die erop wijzen dat kaartblad 10 uit de Atlas van Buurtwegen later zijn opgemeten dan het kadaster uit 1823 - 1849. De Gerdingpoort en de Opitterpoort zijn bijvoorbeeld minder volledig, terwijl de Nieuwstadpoort wel duidelijker staat aangegeven. Op het plan uit de Atlas van buurtwegen zijn geen kadastrale nummers aangeduid wel volgnummers die verwijzen naar het bijhorend register. In het register staan de kadastrale nummers wel vermeld.

1823		1859
664 =	Kruittorengracht	= 227
330 =	Witte Torengracht	= 231
491 =	Stationgracht	= 230
531 =	Grauwe Torengracht	= 229
663 =	Ter Rivierengracht	= 228
665 =	Kruittorenwal	= 225
662 =	Ter Rivierenwal	= 226
529 =	Grauwe Torenwal	= 109
492 =	Stationwal	= 108
331 =	Witte Torenwal	= 1

Het stadscentrum:

- de Filterbeek stroomt aan de Nieuwstadpoort de stad binnen en vloeit samen in de Boneputterbeek op het kruispunt van de Markt, de Hoogstraat en de Kloosterstraat.
- Op de hoek van de Markt en de Kloosterstraat is een vooruitspringend gebouw

²⁷ Atlas des Communications Vicinales, Commune de Brée, Arrondissement administratif de Maeseyck, Province de Limbourg, 1859, bewaard in het archief van de stad Bree, dienst RO en raadpleegbaar via het internet op www.gislimburg.be (enkel de plannen, niet het register)

- De weergave van de huizen lijkt te wijzen op een mengeling van breedhuizen en diephuizen met ogenschijnlijk een overwicht van breedhuizen
- Enkel het Refugiehuis ligt in de lengte tegen de stadswal
- Er loopt een pad aan de binnenzijde van de stadswallen
- Er is een doorgang door de stadsomwalling aan de Hoogstraat

De stadsomwalling:

- Enkel de Gerdingerpoort en de Opitterpoort zijn gedetailleerd getekend, de Nieuwstadpoort en Kloosterpoort zijn niet ingetekend (kadasterkaart – atlas van buurtwegen: Gerdingerpoort en Opitterpoort zijn minder gedetailleerd, de Nieuwstadpoort lijkt een brugje aangeduid door twee parallelle muren)
- Zowel de Filterbeek als de Boneputterbeek lopen naast een weg het stadscentrum in wat erop wijst dat de grachten stilstaande waters zijn
- Met uitzondering van het hoefijzervormige gebouw aan de Witte Torenwal, gebouwtje rechts van de Augustijnerstraat zijn er geen aanwijzingen meer van het bestaan van een stadsmuur, rondelen of verdedigingstorens
- Aan de buitenzijde van de gracht op de Ter Rivierenwal is een pad van de Nieuwstadpoort naar de Kloosterpoort (Atlas van Buurtwegen; een pad volledig rond de buitenzijde van de grachten)

Beschrijvingen in het register horend bij de Atlas van Buurtwegen, 1859

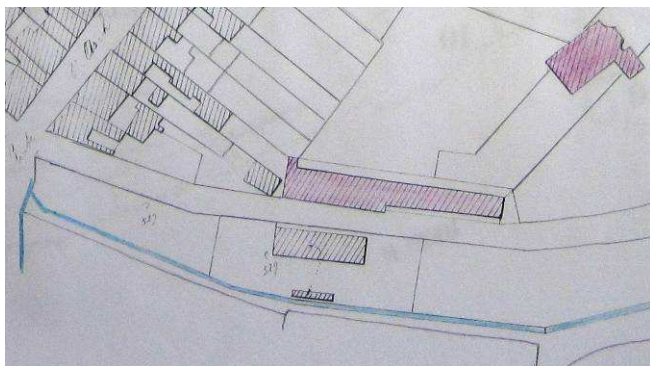
In het beschrijvend gedeelte van de Atlas van Buurtwegen is er nog sprake van “rempart”, “Fosse” en “Aqueduc”; onder de titel “entretien” staat zelfs “bien”.

Beschrijvingen:

- de vijf grachten met nrs 227, 228, 229, 230, 231 staan allemaal aangeduid als eigendom van de *Commune de Brée*, en zijn beschreven als *Eau* (water)
- de wallen, nrs 1, 108, 109, 225 en 226 staan beschreven als volgt:
 - o 1: Commune de Brée, Pâturage (weide)
 - o 108 : La Commune de Brée, Place d’eau
 - o 109 : La commune de Brée, Place d’eau
 - o 225 : La Commune de Brée, place d’eau

Figuur 38: Atlas der Waterlopen, Bree, kaartblad 5, sectie B

Figuur 39: Atlas der waterlopen, detail van de Grauwe Torenwal met de omleiding van de Boneputterbeek, het schoolgebouw op de voormalige wal, de nieuwe dekenij en het verbouwde refugiehuis

- 226 : La Commune de Brée, bâtiment

Op kaartblad 10 zijn 4 *aqueduc* (waterleidingen ?) aangeduid:

blad	nr	naam	constructie	staat van onderhoud
10	134	Aqueduc du Cheval Blanc	Maçonnerie	bon
10	102	Aqueduc de Itterstraat	Bois	bon
10	179	Aqueduc du Lion bleu	Maçonnerie	bon
10	83	Aqueduc de Malta	Bois	bon

Plan du Breeër Stadsbeek et ses affluents dit Vultrebeek et Booneputterbeek (Atlas der Waterlopen, 1883, Bree, plan nr 5)

De gegevens op dit opmetingsplan zijn in de eerste plaats bedoeld voor het beheer van (on)bevaarbare waterlopen. Figuur 29 is een ingekleurde kopie bewaard in het Stadsmuseum te Bree. De originelen zijn opgemaakt in 1883 en in 1886 door de provinciegouverneur goedgekeurd.

Ten opzichte van voorgaande opmetingen zijn er enkele belangrijke verschillen te merken:

Stadscentrum:

- er zijn een aantal panden bijgebouwd zoals een gebouw in de tuin van het augustijnerklooster, in 1883 / 1884 Bisschoppelijk Sint-Michielscollege, op de hoek van de Hoogstraat en de Witte Torenwal, de dekenij, paars ingekleurd onder de aanduiding **Section B**, in de Opitterstraat en in de Hoogstraat zijn huizen bijgekomen waardoor de straat volgebouwd raakt
- er zijn panden verdwenen: de drie huizen die op de hoek van de Markt en het Vrijthof stonden, aansluitend bij de zijgevel van het stadhuis, zijn afgebroken
- enkel de Vultrebeek (Filterbeek) loopt nog door het centrum van de stad via de Nieuwstadstraat, Markt, Hoogstraat en Opitterstraat

- er zijn panden verbouwd: het Refugiehuis van de abdij van Postel, op de voorgaande plannen altijd ingetekend als een lange rechthoek met een kleine uitbouw in de noordoost hoek, is blijkbaar wat betreft de westelijke helft verbreed.

Stadswallen:

- er is geen aanwijzing meer van het bestaan van grachten of wallen
- de Breeërstadsbeek / boneputterbeek wordt op de hoek van het huidige Stadsplein en de Grauwe Torenwal over de ring geleid aan de buitenzijde van de Grauwe Torenwal en de Stationwal naar de Malta om daar samen te vloeien met de Filterbeek en als Breeërstadsbeek verder te stromen richting Zuid-Willemsvaart
- Ter hoogte van het refugiehuis van de abdij van Postel, paars ingekleurd langgerekt gebouw aan de Grauwe Torenwal staan op de voormalige wal en gracht twee nieuwe, rechthoekige gebouwen ingetekend; de eerste school, kleuter- en lageronderwijs, van de Damles Ursulinnen van Maaseik die van 1875 tot 1884 het refugiehuis huurden van de kerkfabriek Sint-Michiël, het in 1884 kochten en in 1890 doorverkochten aan de Dochters van het H. Kruis²⁸.

Kadasterplan uit 1936 met aanvullingen tot 1952²⁹

Bree-centrum raakt volgebouwd

Stadscentrum:

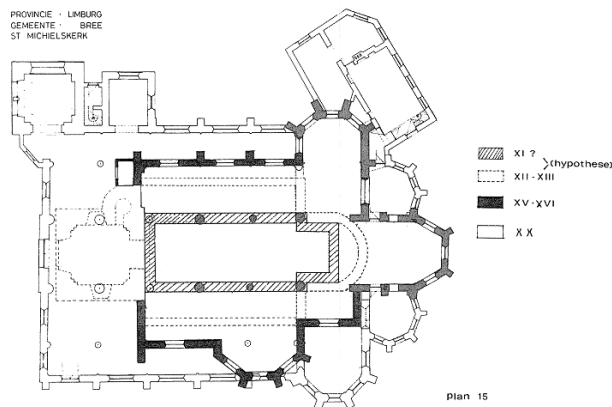
- het slechten van de wallen heeft ervoor gezorgd dat de open ruimte achter de centrumstraten toegankelijk werd. Vooral langs de Ter Rivierenwal en de Stationwal heeft dit snel gezorgd voor bebouwing waardoor als het ware de oude aarden wallen transformeerden in huizen. Weliswaar bleef het traject van de oude wallen en grachten open ruimte.

Figuur 40: Kadasterplan uit 1936 met aanvullingen tot ca. 1952

²⁸ VAN DE KONIJNENBURG, R., (2006) Het Refugiehuis van de abdij van Postel te Bree, een onderzoek naar de bouwgeschiedenis, p. 5

²⁹ © en bewaarplaats: FOD Financiën, Kadaster – Bree, Stadsplein 1 – 3960 Bree

Figuur 41: De bouwfazen van de Sint-Michielskerk te Bree

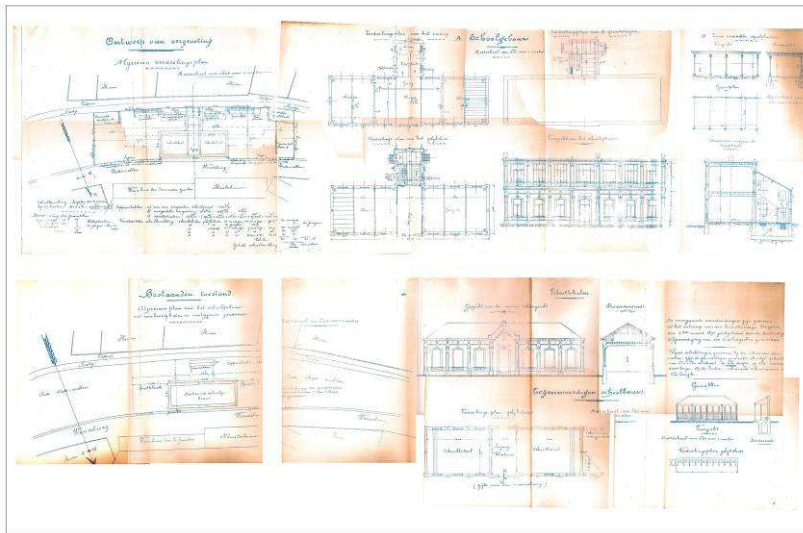
Figuur 42: Foto van de zuidzijde van de kerk voor de verbouwingen van 1900 / 1901

- Aan de Kruittorenwal worden de magazijnen en kantoren van de firma Franssen, later De Spar, gebouwd; voltooid in 1941. Aan de Witte Torenwal verschijnt tussen de Gerdingerpoort en de speelplaats van het Sint-Michielscollege de filmzaal "Walkino", in de Opitterstraat, ter hoogte van het kruispunt met de Vaesstraat maar in het binnengebied naar de Stationwal werd de Breughelzaal gebouwd
- Opmerkelijk is dat de Boneputterbeek terug zichtbaar is in de Kloosterstraat daar waar ze op het plan uit de Atlas der Waterlopen in deze straat niet ingetekend staat. Wel is er nog de omleiding van deze beek via de Grauwe Torenwal en de Stationwal naar de Malta
- De drie stadspompen (Gerdingerstraat, Markt en Opitterstraat) zijn nog aangeduid met een vierkantje.
- Opmerkelijk is dat het oude grondplan van de Sint-Michielskerk getekend is. Deze kerk onderging een grote verbouwing in 1900/1901 waarbij de toren excentrisch in de noordoost hoek kwam te staan en het schip van een driebeukige naar een vijfbeukige kerk vergroot werd. De O.-L.-V-kerk, de absidiool aan de zuidzijde, gebouwd rond 1470, werd daarbij afgebroken³⁰.

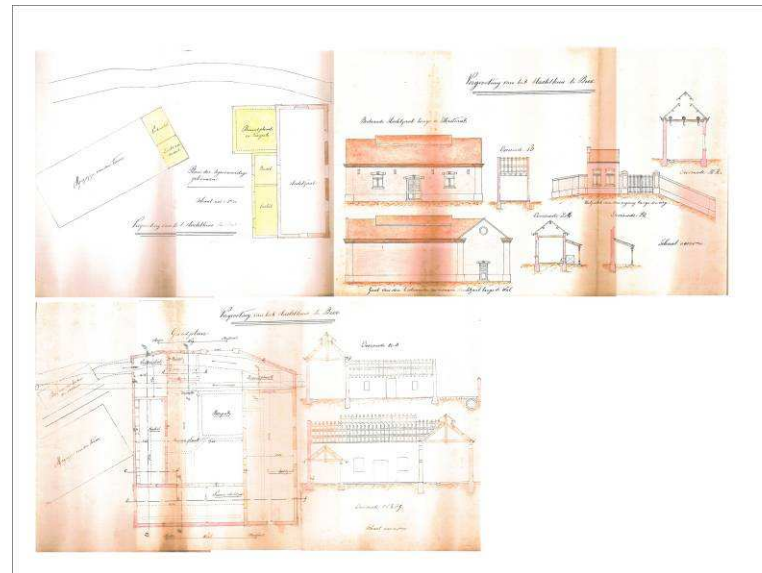
De stadswallen

- er is geen enkele aanwijzing meer van wallen of grachten, enkel de naam *De Wal* verwijst nog naar deze oude versterkingswerken.
- Op de wallen zelf zijn geen gebouwen ingetekend, wel zijn er perceelsindelingen die verwijzen naar gebouwen. Perceelnr 529f, ter hoogte van het refugiehuis aan de Grauwe Torenwal is het perceel waar het schoolgebouw van de Dochters van het Kruis op stond (cf. beschrijving Atlas der Waterlopen), perceel 492L aan de Opitterpoort is het perceel waar in de eerste helft van de 20ste eeuw het slachthuis stond. Op de wallen, Witte Torenwal en Stationwal hebben in die periode ook gebouwen en andere infrastructuur gestaan van de Tram, maar op dit plan is daar geen enkele verwijzing naar behoudens de aanduiding in het stadscentrum *Buurtspoorweg va Bourg – Léopold* (Leopoldsborg).

³⁰ DE CEULAER, R. (1985), *De bouwgeschiedenis van de Sint-Michielskerk te Bree*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling - KULeuven

Figuur 43: Schoolgebouw op de Grauwe Torenwal, bestaande toestand en plannen voor verbouwingen, 1907 - archief Stadsmuseum Bree

Figuur 44: Slachthuis aan de Opperpoort, bestaande toestand en verbouwingsplan uit 1902 - archief Stadsmuseum Bree

Figuur 45: Isometrisch plan getekend door M. Corstjens - 1981

1981 Isometrisch plan van M. Corstjens

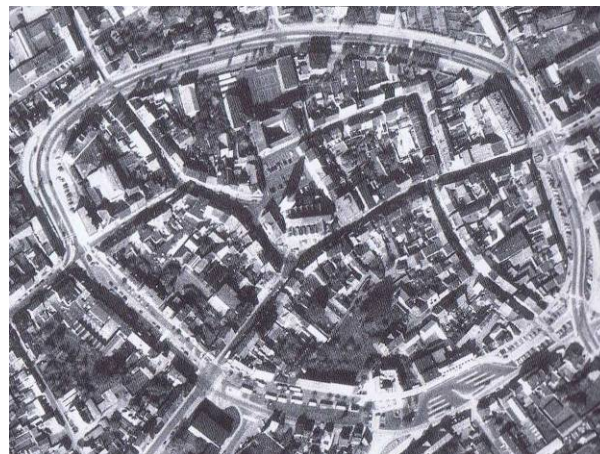
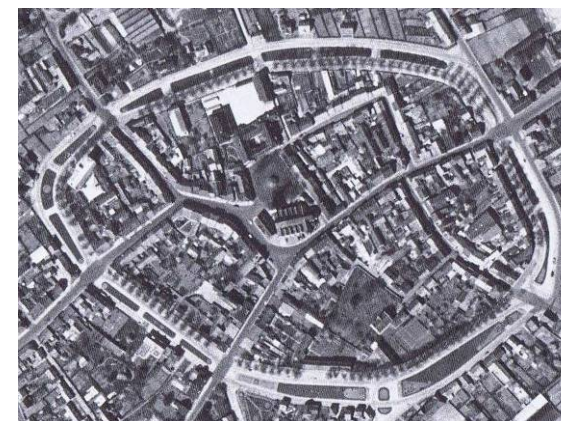
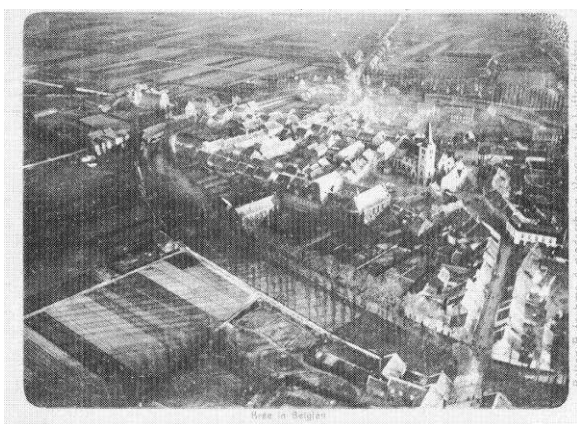
In opdracht van het stadsbestuur tekende M. Corstjens uit Maaseik in 1981 een isometrisch plan van het Breese stadscentrum op basis van luchtfoto's. Dit plan geeft een 3D-idee van het gebouwenbestand in het centrum in het jaar 1981. De kleine ring is nog weergegeven in de staat zoals hij werd ingericht in de jaren 1951-1953 zonder echter de gebouwen aan de buitenzijde van de wallen weer te geven. Vooral interessant is de site van het Sint-Michielscollege, het voormalig Augustijnenklooster – huidig stadhuis, waar alle bijbouwswsels uit de jaren 1950 en later weergegeven zijn. Ook opvallend is de veelheid aan platte daken die meteen een aanduiding zijn voor de datering van gebouwen aangezien platte daken pas na WOII in zwang komen.

Luchtfoto's uit 1910 – 1949 – 1954 - 1970 – 1986 - 2010

Foto's spreken voor zich. In het stadscentrum is een hele evolutie merkbaar van veel open ruimte naar een erg beperkte open ruimte. Op de plaats waar de wallen en grachten lagen is een evolutie merkbaar van brede grasperken naar een volledige inrichting voor verkeer waarbij sporen van grachten en wallen stilaan herleid worden tot een zone tussen gevels waar "ze" ooit lagen.

1910 - 1949 - 1954

1970 - 1986 - 2010

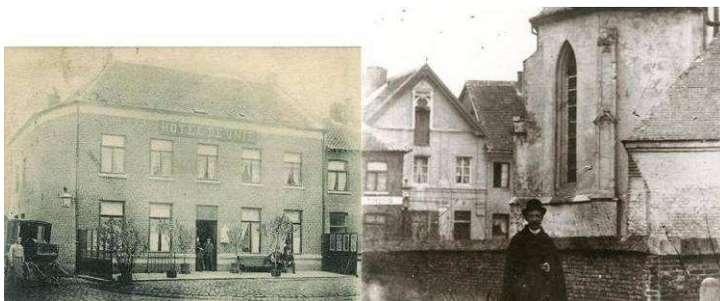

Figuur 46: De Kloosterstraat rond 1930 met rechts vooraan een open plek, de plaats waar ooit Hotel de Unie stond

Figuur 47: Hotel de Unie, vooruitspringend gebouw op de hoek van de Kloosterstraat en de Markt en aangrenzend huis

Figuur 49: Een compilatie van fig. 38 en fig. 39

Foto's

Stadscentrum

In dit overzicht willen we ons beperken tot foto's van gebouwen die verdwenen zijn en die vanuit archeologisch oogpunt enige meerwaarde kunnen bieden in het lokaliseren en uitzicht van verdwenen relictten. In het stadscentrum zijn dit enkel foto's van de twee verdwenen panden op de hoek van de Markt en de Kloosterstraat en de afgebroken St.-O.-L.-V.-kapel van de St.-Michielskerk.

Figuur 48: Zicht vanuit de Hoogstraat naar de Markt met rechts de O.-L.-V.-kapel van de kerk en links op de achtergrond één van de twee vooruitspringende huizen op de Markt

Figuur 50: Zuidzijde van de St.-Michielskerk met de Romaanse toren en de laatgotische O.-L.-V.-kapel uit 1469-1475.

Figuur 51: Uittreksel uit het primitief kadasterplan, 1823, ter situering van Hotel de Unie en de O.-L.-V.-kapel

Er zijn tal van andere verdwenen gebouwen in het stadscentrum zoals bijvoorbeeld het hoekhuis van de Hoogstraat en de Merisstraat / Hoogstraat / (Kerkstraatje, Vrijthof) of het diephuis op de hoek van de Merisstraat en de Hoogstraat. Maar deze gebouwen zijn volledig afgebroken, uitgebroken zelfs en vervangen door nieuwbouw. Onderstaande foto's zijn ter illustratie.

Figuur 52: De Hoogstraat rond 1930 met links op de voorgrond het notarishuis

Figuur 53: © Google streetview, de Hoogstraat in 2010 met rechtsvoor de vervangingsbouw, Jewel Time

Figuur 54: De Hoogstraat in de andere richting met op de achtergrond Hotel de Unie, foto omstreeks 1900/1910

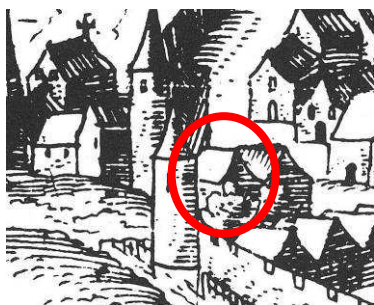
Figuur 55: © Google streetview, de Hoogstraat in 2010, enkel 1 pand is overgebleven (rood omlijnd)

Lege plekken in de stad

Het aantal lege, onbebouwde plaatsen in het stadscentrum is zeer beperkt. Aan de walzijde zijn aan de Witte Torenwal en de Grauwe Torenwal nog enkele plaatsen maar op alle historische kaarten zijn dit ook onbebouwde percelen, die relatief ver af liggen van de huizen.

Toch zijn er twee plaatsen waar de vroegere woning verdwenen is en tot op heden niet heropgebouwd.

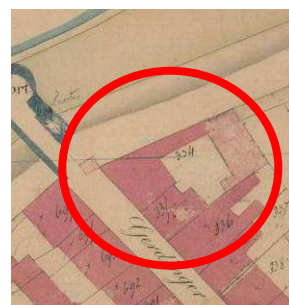
De eerste plaats is gelegen op de hoek van de Gerdingerpoort en de Witte Torenwal (figuur 56 – 60). Vroeger stond hier een bakstenen gebouw dat ingericht was als café / frituur. Het pand brandde af in 1985. Op alle hoger aangehaalde historische kaarten, etsen en tekeningen staat op deze hoek een pand ingetekend.

Figuur 56: Péril, 1510

Figuur 76: Ferrariskaart, 1771-1775

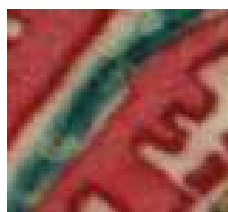
Figuur 58: Primitief kadaster
1823

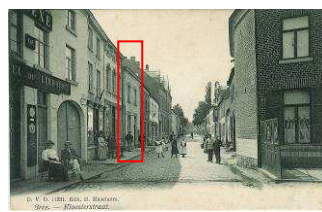
Figuur 59: kadasterplan 1936

Figuur 60: Het gebouw na de brand in 1986

Figuur 61: De
Ferrariskaart,
1771-1775

Figuur 62: een postkaart van
rond 1910

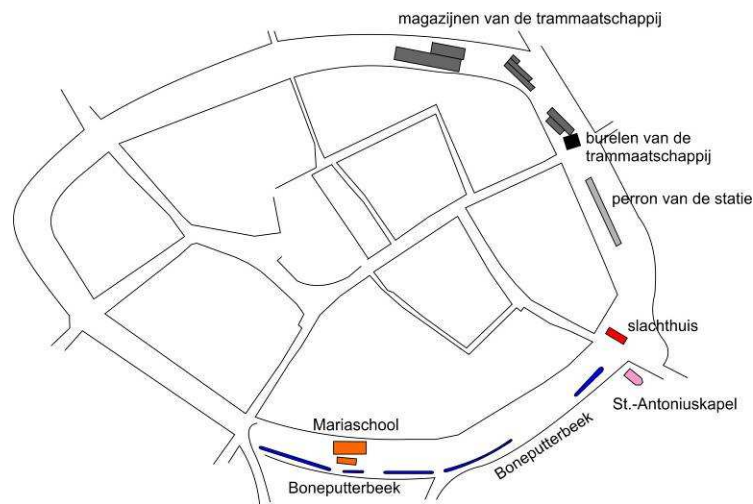
Figuur 63: de toestand in
2010, © Google streetview

Een tweede lege plek bevindt zich in de Kloosterstraat tussen de huidige huisnummers 3 en 9 (tussen café Cambrinus en verf- en behangwinkel Pijpers).

Ook hier tonen alle historische kaarten een gebouw, maar het werd rond 1960 afgebroken en de plek bleef leeg tot op de dag van vandaag (figuur 61-63).

Figuur 64: Luchtfoto uit 1949, © Kadaster NI - Zwolle

Figuur 65: Overtrek van bovenstaande foto met aanduiding van de gebouwen en de beek op de wallen

De wallen

De luchtfoto uit 1949

De luchtfoto uit 1949, opname gemaakt in opdracht van het Nederlands kadaster, origineel besaard in het archief van het Nederlands kadaster te Zwolle, verdient bijzondere aandacht omdat deze foto op een scharnier moment genomen is. Begin jaren 1950 startten immers de werken die de Kleine Ring, de oude stadsomwalling, transformeren in een kleine autosnelweg met gescheiden rijvakken, brede grasperken en bloemperken. Het is ook de enige luchtfoto waarop gebouwen te zien zijn die op het tracé van de voormalige wallen en grachten staan

Op de Grauwe Torenwal is duidelijk de loop van de Boneputterbeek zichtbaar als een donkere streep aan de buitenzijde van de wal. De loop is echter op verschillende plaatsen onderbroken, ingebuisd?, overdekt?, en vanaf de Opitterpoort is de loop niet meer zichtbaar. Op de hoek van de Opitterpoort en de Grauwe torenwal is trouwens de Sint-Antoniuskapel te zien die in 1952 afgebroken werd.

Ook op de Grauwe Torenwal, aan het refugiehuis van de abdij van Postel, zijn de schoolgebouwen herkenbaar van de Dochters van het Kruis. Deze schoolgebouwen werden rond 1945-1950 afgebroken toen de school verhuisde naar nieuwe schoolgebouwen iets verderop aan de buitenzijde van de Grauwe Torenwal.

Ter hoogte van het kruispunt van de Opitterstraat, Grauwe Torenwal, Opitterpoort staat midden in het tracé van de oude wal een gebouw. Dit is het voormalig slachthuis met achterliggend bijgebouw, opgericht rond 1880 en afgebroken einde jaren 1930 toen aan het Stift, ten noorden van het stadscentrum, een nieuw slachthuis gebouwd werd.

Achter dit gebouw, verder op de Stationwal zijn de sporen zichtbaar van de tramstatie die de naamgever is voor de huidige Stationwal, vroeger ook Statiestraat genoemd. Op het kruispunt van de Hoogstraat, de wal en de Malta staat opnieuw een gebouw. Dit zijn de voormalige kantoren van de trammaatschappij. Daarachter staan

Figuur 66: De Grauwe Torenwal met achteraan rechts de St.-Antoniuskapel en centraal het slachthuis

Figuur 67: De Sint-Antoniuskapel

tramstellen en, vooral opvallend aan de scherpe hoek van de Meinessstraat, maar op de wal gelegen, staan de magazijnen en werkhuzen van de trammaatschappij.

Al deze gebouwen hebben in 1950 - 1951, met uitzondering van het slachthuis dat al rond 1938 afgebroken werd, plaats moeten maken voor een echte "boulevard" rond het stadcentrum; een rijbaan met door brede grasperken gescheiden rijvakken. Op zijn beurt heeft die inrichting tussen 1981 en 1989 plaats moeten maken voor een noordelijke ringlaan met dubbele rijrichting, een zuidelijke met enkele rijrichting, een zeer groot aantal parkeerplaatsen en een uitgebreide bushalte.

Figuur 68: De Grauwe Torenwal gefotografeerd vanop ongeveer dezelfde standplaats als figuur 45, maar na de heraanleg uit 1952-1956

Figuur 70: De Opietterpoort met rechts het slachthuis

Figuur 72: De Stationwal (Statiestraat) met links het perron en centraal de burelen van de trammaatschappij

Figuur 74: De Malta met rechts de burelen van de trammaatschappij

Figuur 69: De Grauwe Torenwal in 2010, © Google streetview

Figuur 71: De Opietterpoort in 2010, © Google streetview

Figuur 73: De Stationwal in 2010, © Google streetview

Figuur 75: De Malta in 2010, © Google streetview

Figuur 76: Deurlatei met datum, zijgevel Markt 15/17 Bree

Visuele monumentale relictten

Met uitzondering van delen van de Sint-Michielskerk, gebouwd in 1452, en de restanten van de Grauwe Toren uit het begin van de 16de eeuw, zijn er vanaf de 17de eeuw nog visuele relictten in het straatbeeld bewaard. Het huidige stadhuis dateert uit 1657 (klooster) – 1717 (kapel), het Michielshuis is 17de – begin 18de-eeuws, het oud-stadhuis dateert uit 1754, het Prinsenhof heeft een datumsteen waarop het jaartal 1658, het refugiehuis heeft een datumsteen waarop 1638 staat. In de zijgevel van een huis aan de Markt, huisnummer 17, zit bijvoorbeeld een bewerkte balk, een deurlatei, met als opschrift “ANNO D(omi)NI 1607”³¹.

Behalve deze absolute bewijzen zijn er aanwijzingen die laten vermoeden dat veel huizen in Bree een kern hebben die teruggaat tot in de 17de of zelfs 16de eeuw.

³¹ een volledig overzicht is beschreven in: VAN DE KONIJNENBURG, R. (2007), *van plagen tot muizentanden in: Duizend jaar Bree – breedvoerig herdacht*, Lannoo – Tielt, pp. 96 – 131.

De impact op het bodemarchief van 19de-, 20ste- en 21ste eeuwse bouwwerken

De stadswallen

De impact van de bouwwerken die op het einde van de 19de eeuw werden uitgevoerd op de oude stadswallen zijn eerder beperkt.

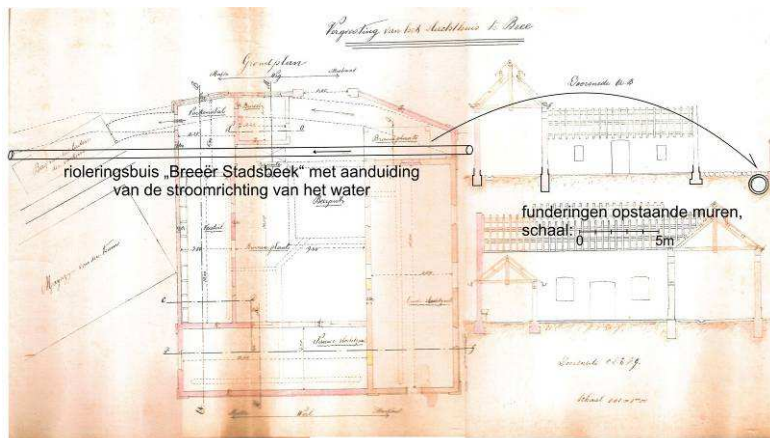
Van de gebouwen van de voormalige trammaatschappij konden geen plannen gevonden worden. Maar omdat het merendeel van deze gebouwen magazijnen en loodsen waren, kan aangenomen worden dat de ingrepen in de bodem beperkt bleven tot het graven van funderingen tot op een diepte van 60 tot 70 cm.

Voor de aanleg van tramrails en perrons is de ingreep in de bodem zo mogelijk nog beperkter aangezien hiervoor geen diepe funderingen hoefden gemaakt. Enkel een ondiep koffer waarin kiezels werden gegooid ter versteviging van de ondergrond volstond.

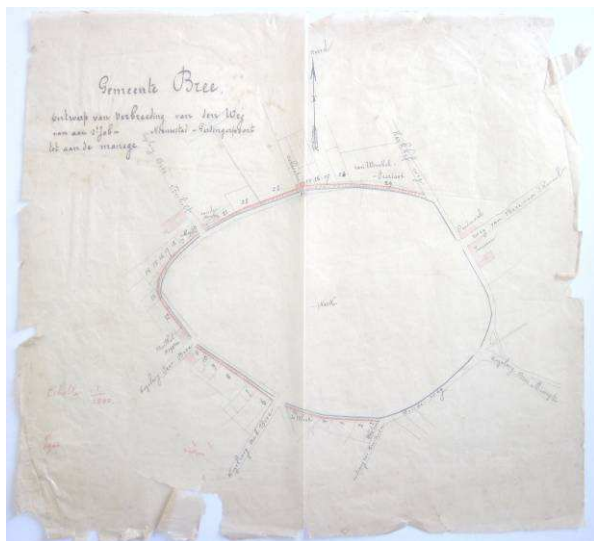
Ook voor de bouw van het slachthuis aan de Opitterpoort en de school aan de Grauwe Torenwal werden funderingen gegraven tot op maximaal 1,10 m diepte. Maar, er werden geen kelders gemaakt waardoor de impact op het bodemarchief beperkt bleef tot de funderingssleuven voor de opstaande muren.

Aan de noordzijde van het slachthuis werd een rioleringsbuis aangelegd vlak onder het maaiveld. Deze buis had een diameter van 1,35 m. Wij vermoeden dat deze riolering in feite de eerste inbuizing is van de Breeër Stadsbeek. Op het plan dwars ze immers het volledige gebouw. De impact hiervan op het bodemarchief is beperkt tot het terug uitgraven van de vulling van de voormalige stadsgrachten uit de jaren 1870 - 1875. Misschien is hierbij een gedeelte van de buitenzijde van de middeleeuwse grachtwand verdwenen.

Bij het doorbladeren van het archief van de herinrichting van de kleine ring, de populaire benaming voor de plaats waar de vroegere stadsgrachten en stadswallen zich situeerden, dook een plan op uit ongeveer 1925. Hierop staat aangeduid dat de

Figuur 77: plannen voor de verbouwing van het slachthuis uit 1902 met aanduiding van de funderingsdiepte en een rioleringsbuis (cfrt fig. 43 en 44)

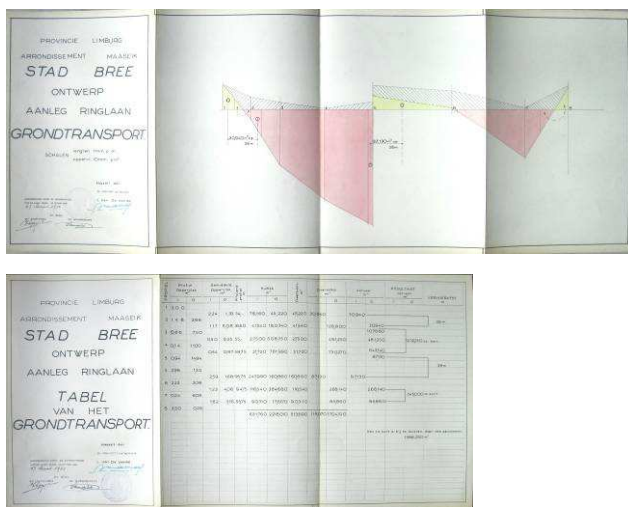

Figuur 78: plan uit 1925 van de verbreding aan de noordzijde van de kleine ring

rondweg verbreed werd van St.-Job, huidige kruispunt van de Oude Straat met de Grauwe Torenwal, tot Malta aan de noordzijde van de stad.

Bij dit document hoorden enkele stukken briefwisseling waaruit blijkt dat enkele aangelanden vragen om zinkputten aan te leggen om het water op te vangen dat anders in plassen voor hun deuren blijft staan.

De impact van de transformatie van de kleine ring in de jaren 1950 - 1952 tot een betonbaan met twee rijbanen van elk twee rijvakken, met door brede grasperken gescheiden rijbanen lijkt in eerste instantie veel groter te moeten zijn dan de impact op het bodemarchief van de gebouwen uit de 19de eeuw. Nochtans bleek bij de herinrichting van deze kleine ring in 1981 en later dat restanten van de oude verdedigingswerken zich quasi onmiddellijk onder het betonnen wegdek bevonden. Het is zelfs heel aannemelijk dat meerdere van deze middeleeuwse constructies in die periode opgemerkt werden, maar, in het tijdsbeeld van toen, snel overdekt werden met een laag beton om de "moderniteit" door te kunnen voeren.

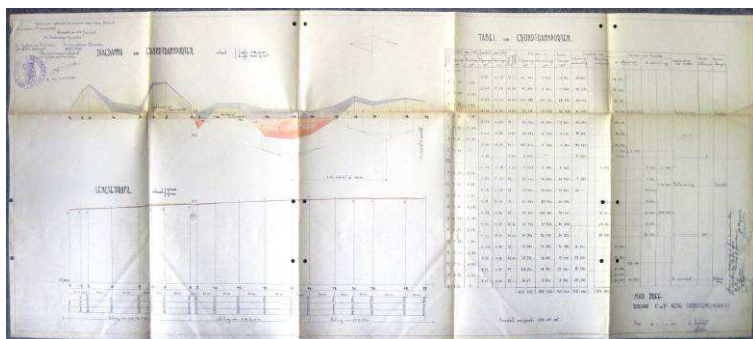

Figuur 79-80: Opmetingsplan en -tabel voor het grondverzet voor de aanleg van het gedeelte Gerdingerpoort - Malta

In het stadsarchief van Bree worden twee archiefdozen met gemeenteraadsbeslissingen, correspondentie, aanbestedingen, gunningen en opleveringen bewaard over de aanleg van de ring in 1951 - 1952. Jammer genoeg betreft zijn er slechts weinig plannen bewaard. Uit twee plannen blijkt duidelijk dat voor de aanleg van de kleine ring veel grond is aangevoerd. Voor de werken aan het gedeelte van de Gerdingerpoort tot aan de Malta, de huidige Witte Torenwal, werd liefst 1586,25 m³ grond bijgebracht.

Voor het gedeelte van Sint-Job tot aan de gerdingerpoort, een gedeelte van de huidige Grauwe Torenwal, de Ter Rivierenwal en de Kruittorenwal, was er een overschot van 538,081 m³ grond. Op het grondverzet plan van dit gedeelte zijn duidelijk nog heuvels herkenbaar die weggegraven dienden te worden. Waarschijnlijk betrof het de laatste restanten van de stadswallen.

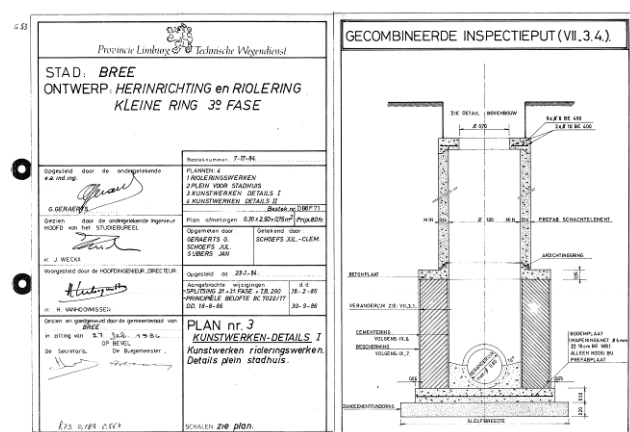
Van het gedeelte van de Malta tot aan Sint-Job, het zuidoostelijk deel van de kleine ring, zijn in het stadsarchief geen documenten bewaard.

Maar, ook in de jaren 1950 zijn er weldegelijk ingrepen in de bodem gebeurd door het graven van sleuven voor rioleringen en andere nutsvoorzieningen. Uit de bestekken die voor de werken werden opgemaakt blijkt dat de rioleringsbuizen die gebruikt werden maximaal 50 cm diameter hadden. Voor de slokkers en de huisaansluitingen werden grèsbuizen met een diameter van 30 cm of 40 cm gebruikt. De inspectieputten hadden een diepte van nauwelijks 1 meter waaruit afgeleid kan worden dat de riolering nauwelijks dieper lag.

De riolering werd aangelegd aan de binnenzijde van de kleine ring omdat daar bebouwing aanwezig was. De buitenzijde werd niet voorzien van riolering, enkel regenwaterslokkers langs de betonnen rijbaan.

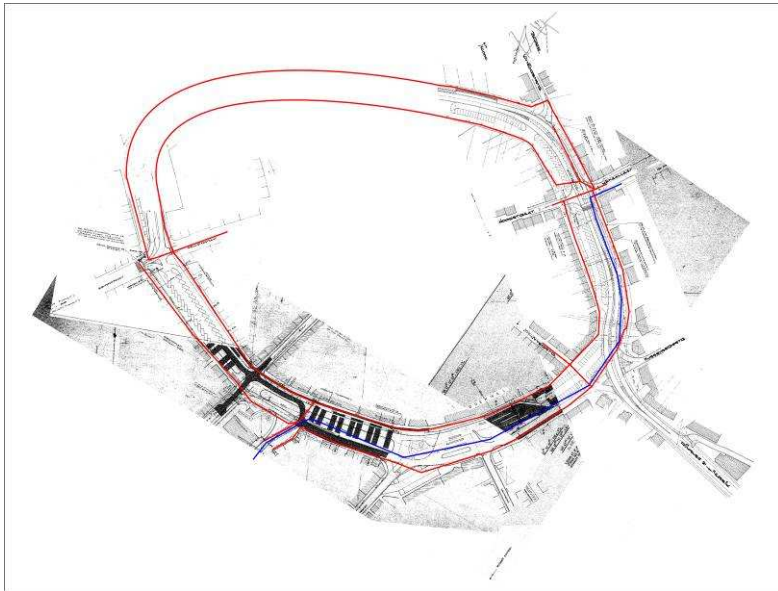
Samengevat kan gesteld worden dat de impact van de aanleg van de kleine ring in de jaren 1950 - 1952 eerder beperkt is geweest. Meer nog, door het afdekken van funderingen en andere restanten van de middeleeuwse verdedigingswerken bleef het grootste gedeelte daarvan bewaard zoals het na het slechten van de wallen en grachten in 1870 werd achtergelaten.

De derde grote werken aan de kleine ring zijn de herinrichtingswerken die duurden van 1981 tot 1989. De impact van deze werken op het bodemarchief was veel groter dan bij eerdere werken. Toch dient opgemerkt dat onder de aarden wallen er nauwelijks sprake kan geweest zijn van enige opbouw van bodemarchief tot in het begin van de 20ste eeuw wanneer er steeds meer werken op die kleine ring worden uitgevoerd.

Omgekeerd geldt hetzelfde voor de stadsgrachten die pas vanaf de 12de / 13de eeuw gegraven werden, regelmatig uitgediept en in 1870 terug gedicht werden.

De inspectieputten geven meteen de diepte weer van de riolering. Deze riolering ligt tussen 2 m en 4,5 meter onder het huidige wegdek. De gebruikte buizen hebben een diameter van 70 cm tot 120 cm. Dit had voor gevolg dat voor het plaatsen van de riolering grachten gegraven zijn van 2 m breedte tot 4,5 m diepte.

Figuur 83: rioleringsplan (rode lijnen) en inbuizing Breeërstadsbeek (blauwe lijn) op basis van de plannen van de herinrichtingswerken 1981 - 1990 (archief Agentschap Wegen en verkeer, district Maaseik)

Figuur 84: gebouwen opgetrokken na 1890

Uit de plannen blijkt dat, met uitzondering van de inbuizing van de Breeër stadsbeek, de riolering aan de binnenzijde van de wal aan de zuidzijde, Ter Rivierenwal - Grauwe Torenwal, onder het fietspad gelegd werd en aan de buitenzijde vlak naast de stoep. In het noordelijk gedeelte, Kruittorenwal, Witte Torenwal, Stationwal, werd eenzelfde afstand tot de huizen aangehouden.

Hierbij werd uiteraard het bodemarchief grondig verstoord en werden verschillende elementen van de middeleeuwse verdedigingswerken beschadigd en zelfs volledig vergraven. De restanten van het poortgebouw van de Gerdingpoort werden volledig weggegraven net zoals de resten van de Kloosterpoort. De funderingen van de Verwerstoren bleven nagenoeg ongeschonden, de rondelen op de Witte Torenwal en de funderingen van de Opitterpoort werden gedeeltelijk vernietigd.

De Grauwe Toren werd volledig blootgelegd en geconserveerd als monument.

Het stadscentrum

In de periode 1988 - 1993 werd de bestrating samen met de riolering in het volledige stadscentrum heraangelegd, met uitzondering van de Opitterstraat die al in 1981 vernieuwd werd. Deze werken werden niet opgevolgd vanuit archeologisch standpunt. Bovendien is het stratenpatroon sinds de middeleeuwen onveranderd en zou archeologisch onderzoek enkel misschien hier en daar een inzicht geven hebben in mogelijke opeenvolging of ophoging van het straatniveau.

Op nevenstaande figuur 83 werden alle gebouwen aangeduid die gebouwd zijn na 1890 en waarbij graafwerken werden uitgevoerd. De grote oppervlakte achter het huidige stadhuis aan de Witte Torenwal is de parkeergarage die gebouwd werd tussen 1999 en 2003. Bij een aantal van de private bouwwerken werden archeologische waarnemingen gedaan. Kortstondige onderzoeken van restanten van diverse bouwsels die aangetroffen werden bij graafwerken voor heraanleg van een tuin of het maken van nieuwe kelders. een volledig overzicht van de archeologische waarnemingen is het onderwerp van volgend hoofdstuk.

Niet alleen bouwwerken....

Niet alleen bouwwerken hebben een impact gehad op het bodemarchief van de stadswallen. In een bericht uit Het belang van Limburg van 11 oktober 1947 konden we volgende lezen:

Liefhebbers van Sensatie . . .
NAAR BREE
voor de JEEP-CROSS
op 12 October te 14 u.

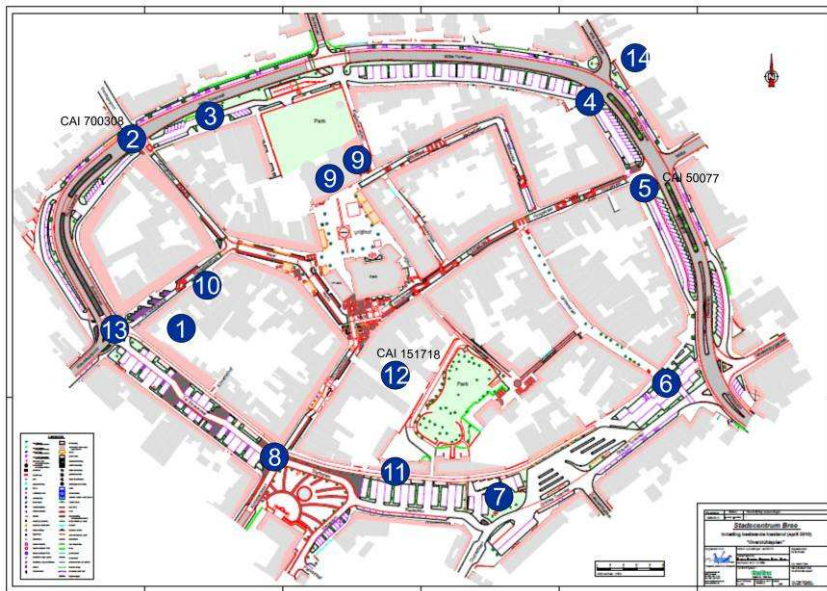
De Auto-Motoclub van Bree heeft met medewerking van «Het Belang van Limburg» nu eens echt gezorgd voor de liefhebbers van sensatie. Een Jeep-cross wordt ingericht op de omloop der Stadswallen waar voor het ogenblik reeds druk geoefend wordt.

Sensationele hindernissen uitdiepingen, springplanken enz. werden aangebracht zodat het voor de jeep-crossers van geen leie dakje zal lopen.

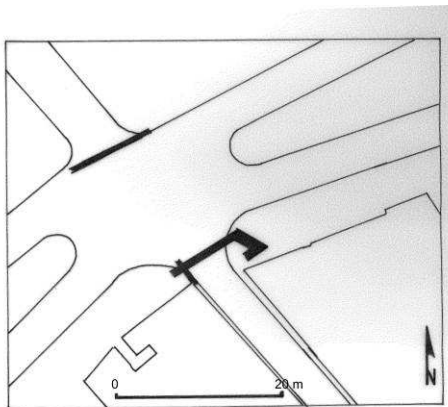
Er zijn 30.000 fr. prijzen en talrijke premiën.

Er zijn bewaakte standplaatsen voor auto's, moto's en velo's in de Mariaschool, Jongensschool en Plein Kanaal.

Men heeft sensationele hindernissen gemaakt waaronder ook uitdiepingen!

Figuur 85: plaatsen waar archeologisch onderzoek werd gedaan of archeologische waarnemingen plaatsvonden

Figuur 86: Gerdingpoort, sleuvenplan opmeting 1981

GEKENDE ARCHEOLOGISCHE WAARDEN

In de Centraal Archeologische Inventaris (CAI) zijn slechts drie meldingen opgenomen:

2/CAI 700308: onderzoek aan de Gerdingpoort, uitgevoerd in 1981

5/CAI 50077: onderzoek aan de verwerstoren, uitgevoerd in 1981

12/CAI 151718: onderzoek in Hoogstraat 6, uitgevoerd in 2007

Nochtans zijn er meer onderzoeken geweest en gepubliceerd in voornamelijk Het Ezendröpke, het tijdschrift van de Geschied- en Heemkundige Kring groot-Bree. In de brochure *Kleine Ring om Bree*, uitgegeven in 1991 werd een synthese van het archeologisch onderzoek aan de kleine ring gemaakt naar aanleiding van het einde van de herinrichtingswerken die bijna 10 jaar in beslag namen.

Een overzicht van de publicaties en een beknopte samenvatting van het onderzoek,

2-4-5³²: Van de KONIJNENBURG R. (1981): *Bree: Stadswallen*, Archeologie 2, p. 97

Melding van onderzoek dat plaatsvond in 1981 aan de Stationswal en de Gerdingpoort (CAI 50077 - 700308)

2: Van de KONIJNENBURG R. (1981): *Archeologisch onderzoek aan de Gerdingpoort*, Het Ezendröpke – Tijdschrift van de Geschied- en Heemkundige kring Groot-Bree 1, pp.18 – 24

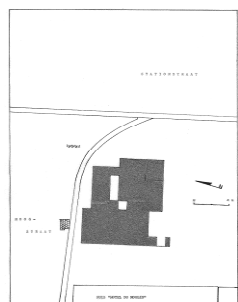
Verslag van het onderzoek van de stadspoort Gerdingpoort (CAI 700308)

1: Van de KONIJNENBURG R. (1982): *Een pottenbakkerij in de Nieuwstadstraat?* Het Ezendröpke – Tijdschrift van de Geschied- en Heemkundige kring Groot-Bree, 2, pp.15 – 25

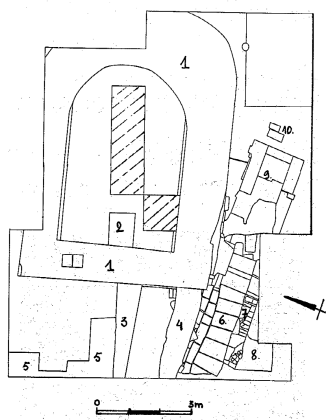
³² De nummering voorafgaand aan de bibliografische verwijzing verwijst naar de nummering op figuur 84

Figuur 87: Verwerstoren, opgraving zomer 1981

Figuur 88: Verwerstoren, sleuvenplan 1981

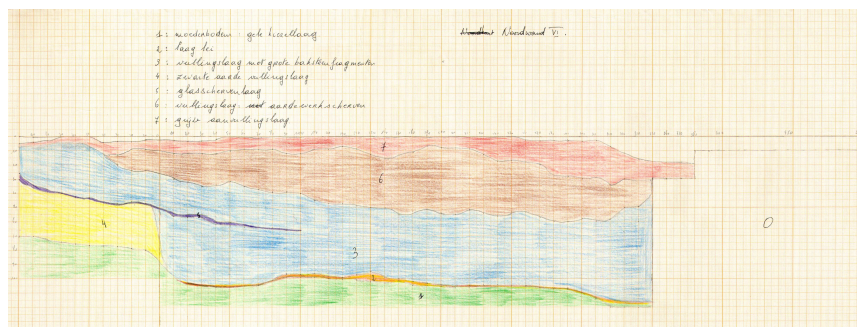

Figuur 89: opgravingsplan Verwerstoren 1981

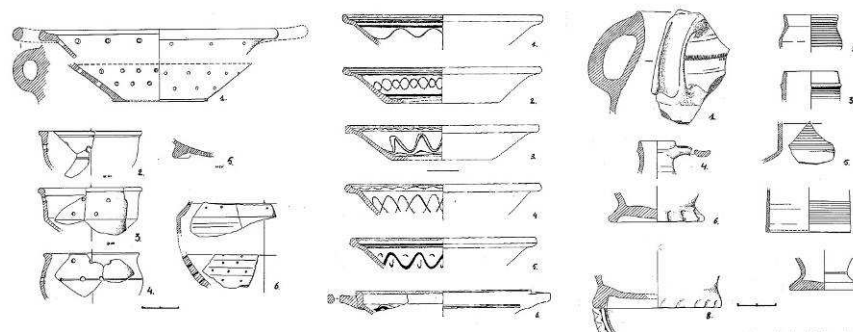
Verslag van een onderzoek in de tuin van huidig pand Nieuwstadstraat 13 waar pottenbakkersafval werd gevonden

5: Van de KONIJNENBURG R. (1983): *De opgravingen op de Stationwal in 1981*, Het Ezendröpke – Tijdschrift van de Geschied- en Heemkundige kring Groot-Bree, 4, pp. 2 - 18.

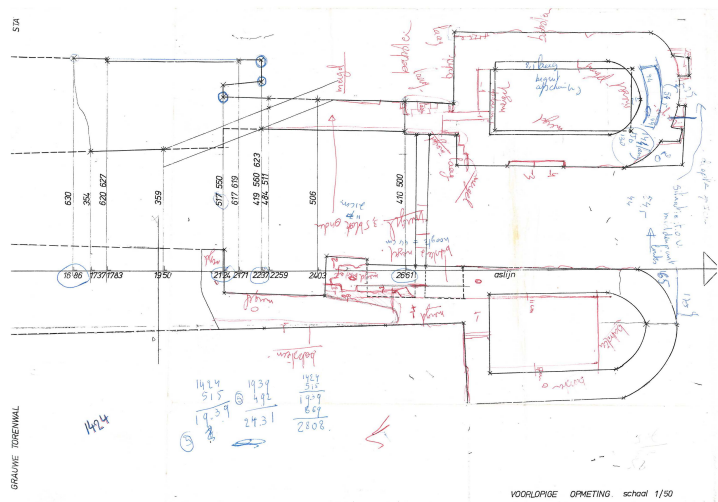
Verslag van de opgravingen aan de Stationswal (Verwerstoren) in 1981 (CAI 50077)

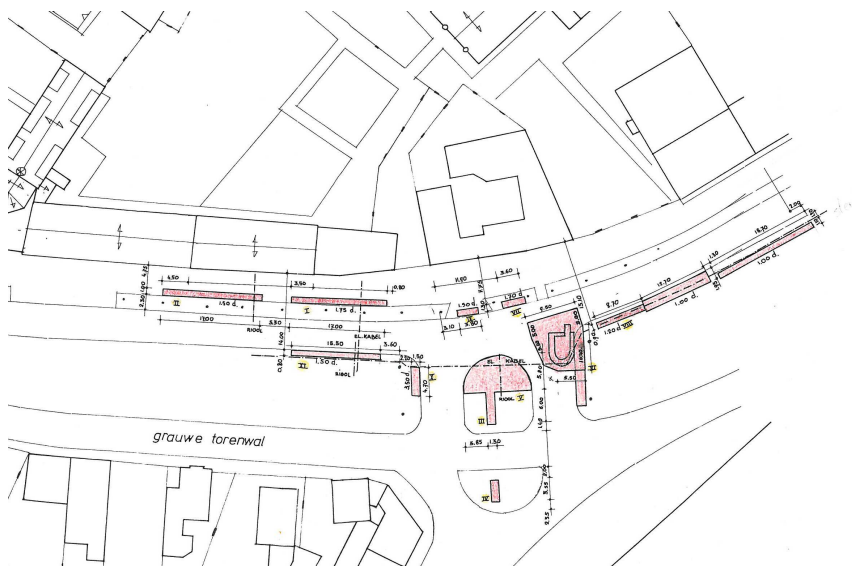
Figuur 90: Noordprofiel opgraving Verwerstoren

Figuur 91: postmiddeleeuws aardewerk verwerstoren 1981

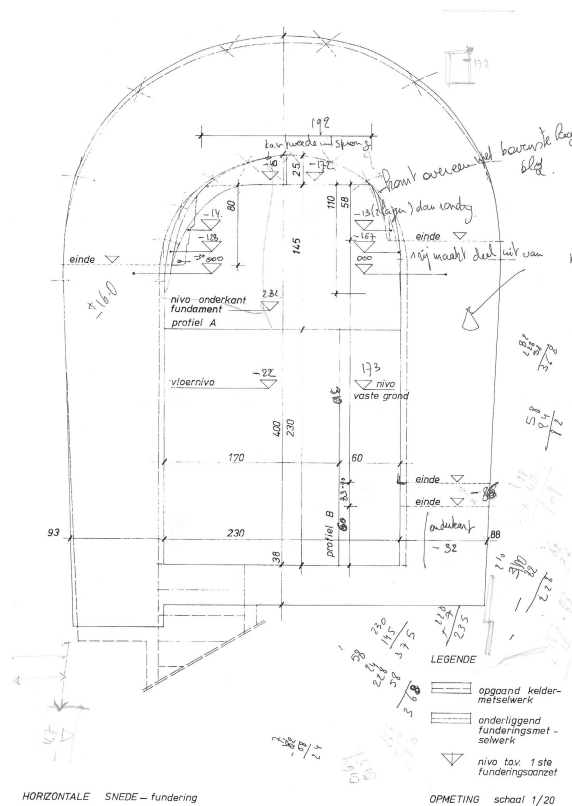
Figuur 92: opmeting Opitterpoort, A. Verhoeven - 1984, stadsarchief Bree

Figuur 93: sleuvenplan opgravingen Grauwe Torenwal 1984, archief stad Bree

6 – 7: VERHOEVEN, A., (1984): *Opgravingen op de Grauwe Toren, Het Ezendröpke* – Tijdschrift van de Geschied- en Heemkundige kring Groot-Bree, 6, pp. 20.

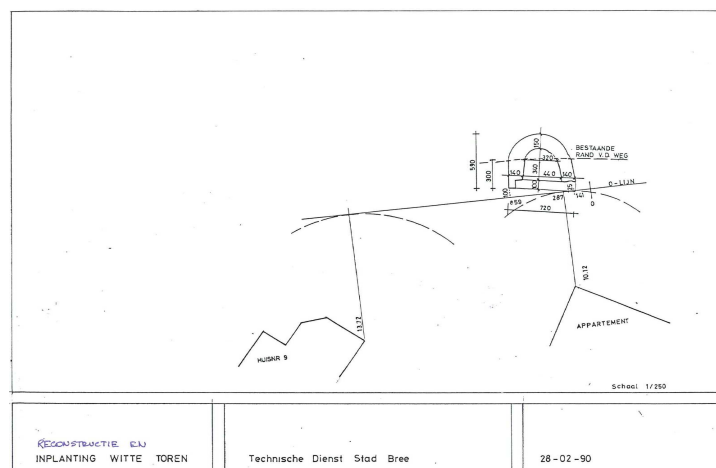
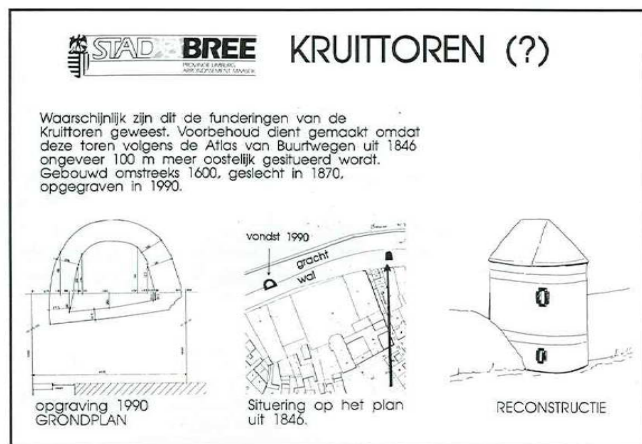
Verslag van de opgravingen aan de Grauwe Toren (Grauwe Torenwal) en de Opitterpoort

Figuur 94: opmeting Grauwe Toren, A. Verhoeven - 1984, stadsarchief Bree

Van de KONIJNENBURG R. (1986): *Bree anno 1386* in: Het perronboek, bijdragen tot de geschiedenis van Bree, Bree, pp. 49 – 78.

Figuur 95: Geen Kruittoren maar een rondeel van de stadsvesten!

Figuur 96: Witte Toren, opmeting 1990 Technische dienst stad Bree, archief stad Bree

Poging tot reconstructie van het dagelijks leven in Bree anno 1386

2-3-4-5-6-7-8-13: Van de KONIJNENBURG R. en BEX P. (1991): *Kleine Ring om Bree*, Paesen – Opglabbeek

Synthese van de geschiedenis van de stadswallen en het archeologisch onderzoek van de jaren 1981 – 1990.

9: Van de KONIJNENBURG R. (1992): *Het voormalig Augustijnenklooster te Bree: bouwhistorisch onderzoek*, onuitgegeven verslag, Bree

Verslag van het bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd in het voormalig Augustijnenklooster, nu stadhuis

11: Van de KONIJNENBURG R. (2006): *Het refugiehus van de abdij van Postel te Bree: onderzoek naar de bouwgeschiedenis*, onuitgegeven verslag, KBIB - wettelijk depot, Bree

Verslag van het bouwhistorisch onderzoek in het refugiehuis van de abdij van Postel, gelegen aan de Grauwe Torenwal

9: Van de KONIJNENBURG R. e,a, (2006): *Het Stadhuis van Bree, een voormalig augustijnenklooster*, Lannoo, Tielt

Beschrijving van de bouwhistoriek van het augustijnenklooster met een overzicht van beperkt archeologisch onderzoek in de binnentuin, in de pandgangen en aan de oostelijke vleugel van het gebouw.

Van de KONIJNENBURG R. (2007): *Van Plaggen tot Muizentanden* in: *1000 jaar Bree, breedvoerig herdacht*, Lannoo, Tielt, pp. 86 – 121

Een zoektocht naar restanten en bouwwijzen in het verleden van Bree

12: Van de KONIJNENBURG R. (2007): *Een berg afval* in: *1000 jaar Bree, breedvoerig herdacht*, Lannoo, Tielt, pp. 122 – 141

Verslag van een zeer beperkt stratigrafisch onderzoek in de binnenkoer van huisnummer 6 in de Hoogstraat en een studie van het gevonden aardewerk.(CAI 151718)

12: Van de KONIJNENBURG R. (2007): *1000 jaar Bree, breedvoerig herdacht, tentoonstellingscatalogus*, KBIB, wettelijk depot, Bree

Beschrijving bij vondsten gedaan tijdens onderzoek in Hoogstraat 6, de stadswallen en het Klooster van O.L.V.-ter-Riviere (CAI 151718)

12: Van de KONIJNENBURG R. (2010): *Een berg afval*, Limburg - Het Oude Land van Loon, 89, pp. 53 – 72

Verslag van een zeer beperkt stratigrafisch onderzoek in de binnenkoer van huisnummer 6 in de Hoogstraat en een studie van het gevonden aardewerk. (CAI 151718)

11: De BRUYNE, L. en van de KONIJNENBURG, R. (2010): *Het Refugiehuis van de Abdij van Postel te Bree*, Het Ezendröpke – Tijdschrift van de Geschied- en Heemkundige kring Groot-Bree, 58, pp. 31 – 35

Bouwhistorisch onderzoek van het voormalig Refugiehuis van de abdij van Postel in het kader van de procedure tot klassering als monument.

Figuur 97: Nieuwstadstraat 3, diep gelegen kelder

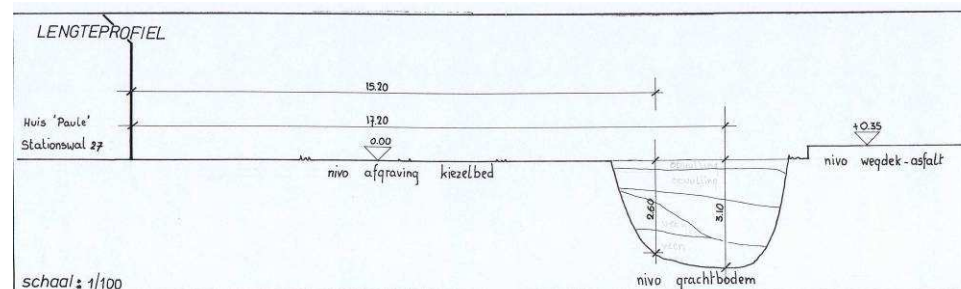
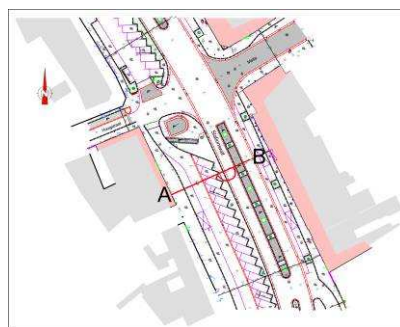
Figuur 98: Kloosterpoort, blootgelegde funderingen tijdens rioleringswerken, 1987

14: van de KONIJNENBURG, R. (2011): *Archeologisch vooronderzoek: prospectie met ingreep in de bodem, site Bree - Witte Torenwal / Witte Torenstraat*, HAAST rapport – Bree

Verslag van archeologisch vooronderzoek net buiten de voormalige stadsgrachten. Hierbij werden twee verder ondateerbare paalgaten gevonden.

Niet gepubliceerde onderzoeken / vaststellingen:

- 8 – 13: Opvolgen van de werken aan de Kloosterpoort met vondst van de funderingen van het poortgebouw (1987)
- 13: Opvolgen van werken aan de Nieuwstadpoort (1987), helaas zonder resultaat
- 10: Opvolgen van werken in de Nieuwstadstraat, huisnummer 3 (slagerij Vandeurzen), kelderconstructies in maastrichtersteen en een waterput die niet geledigd werd.
- op de Stationwal, ter hoogte van huisnummer kon mevr. Annita Verhoeven in 1984 een profiel van de gracht optekenen. Volgens deze opmeting is de gracht op die plaats 3,10 m diep en 5,18 m breed.

Figuur 99-100: situering profiel van de gracht opmeting 1984 - opmetingsplan en beschrijving. De vulling bestond uit 2 lagen venig materiaal en drie lagen zandig materiaal met puinfragmenten.

Aanbevelingen voor verder archeologisch onderzoek in het vooruitzicht van een herinrichting van de publieke ruimte in Bree-centrum met inbegrip van de wallen.

De herinrichting van de publieke ruimte is, helaas, beperkt tot de publieke ruimte. Die publieke ruimte beperkt zich tot de straten en pleinen met inbegrip van de oude stadswallen, nu *kleine ring* van gevel tot gevel (van rooilijn tot rooilijn).

Gelet op het feit dat doorheen de late middeleeuwen en tot heden regelmatig reglementen werden uitgevaardigd waarbij er strenge straffen stonden op het weggooien van huisvuil op de straten of in de grachten – sluikestorten - en gelet op het feit dat er vanaf de 16de / 17de eeuw regelmatig annotaties zijn betreffende het herstellen, ruimen en reinigen van de stadsgrachten, is de publieke ruimte niet de meest ideale plaats om de geschiedenis van een stad aan de hand van archeologisch onderzoek proberen te reconstrueren.

Er zijn voldoende aanwijzingen om aan te nemen dat de publieke ruimte van in de middeleeuwen gevormd werd en nagenoeg ongewijzigd bleef behoudens het meer en meer bijbouwen van huizen langs de straten. Het beste bewijs daarvan is de herkenbaarheid van de schets van Robert Péril die rond 1510 moet gemaakt zijn.

Toch is het aangewezen de geplande werken archeologisch op te volgen. Het bodemarchief kan immers maar gelezen worden als het geopend wordt. Eénmaal het openen start, gebeurt er bij elke spadesteek een definitieve vernietiging van dat archief.

Archeologische begeleiding en onderzoek kan wat betreft de herinrichting van de kleine ring en het centrum van Bree gebeuren op vijf niveaus:

- controle van de werken die impact hebben op het bodemarchief

- Boringen: stratigrafisch en archeologisch onderzoek steekproefgewijs van grachten, wallen, straten; booronderzoek met een mega-edelmanboor
- verfijning van het boor/stratigrafisch onderzoek van voorheen private / openbare ruimten
- archeologisch onderzoek naar aanleiding van vondsten tijdens de werken
- verder archeologisch onderzoek indien nodig van voorheen private / openbare ruimten

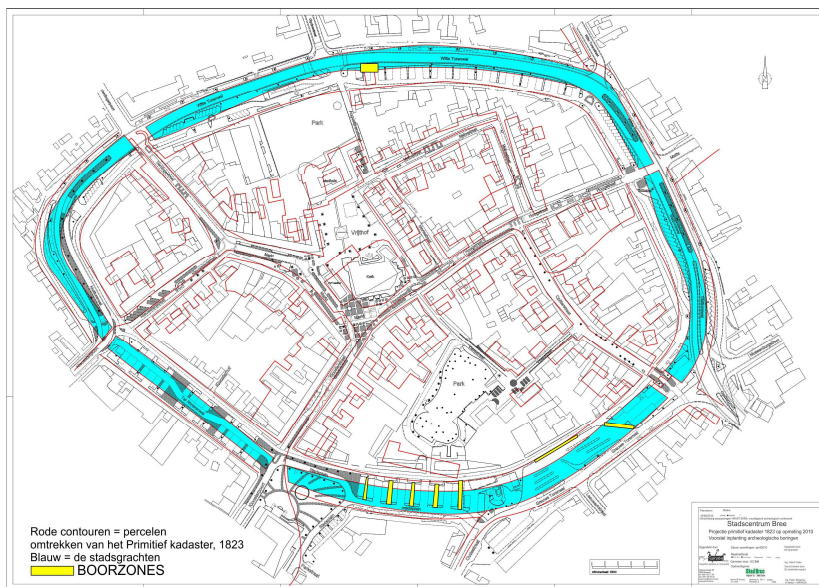
1 Controle van de werken die impact hebben op het bodemarchief

- het spreekt voor zich dat in een historisch centrum als Bree met een oorsprong waarschijnlijk eind 10de eeuw graafwerken met een archeologisch oog gevolgd worden precies omdat graafwerken het bodemarchief waarin de geschiedenis van de stad bewaard zit vernietigen.

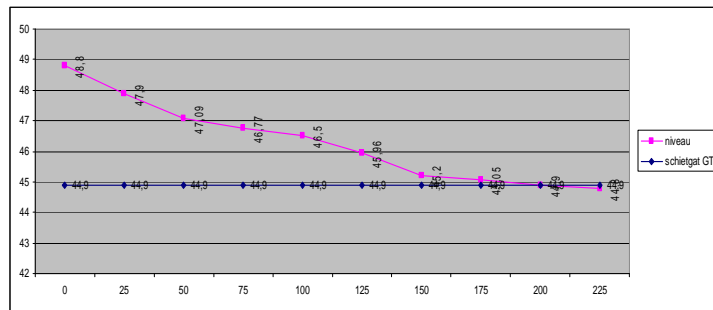
2 Boringen

Steekproefgewijs stratigrafisch en archeologisch onderzoek van grachten, wallen, straten. De mogelijkheid om een doorsnede van de stadsgrachten te maken is om verschillende redenen interessant:

- hoe diep waren de grachten?
- Er is een opmerkelijk niveau verschil tussen de plaats waar de Filterbeek de stadgracht bevoeide, aan de Nieuwstadpoort, nu op +48.80 m TAW, de plaats waar de Boneputterbeek het centrum in liep aan de Kloosterpoort, nu op +46.30m TAW, al een verschil van 2.50 m op een afstand van ca. 160 m, en de plaats waar beide beken, ze stromen samen midden in het centrum van de stad, de stad verlaten, aan de Malta, nu op +44.80m TAW. Er is met andere woorden een niveauverschil van 4 meter van Nieuwstad tot Malta. Het niveauverschil is te wijten aan het feit dat Bree aan de voet van het Kempisch Plateau ligt met aan de noordoost zijde nog een uitloper (Nieuwstad) die in het verlengde ligt

Figuur 101: Projectie Primitief kadaster 1823 op opmetingsplan 2010 met voorstel van boorzones (zie ook bijlage 2)

Figuur 102: Tabel en grafiek met het niveauverschil tussen de Nieuwstadpoort en de Malta met in blauw ter vergelijking het niveau van de onderste dorpel van het schietgat in de Grauwe Toren.

van de Cobbenberg (Caubergh³³) en de Gerkenberg. Hoe vertaalde dat niveauverschil zich in de constructie van grachten en wallen?

- Als de grachten één aaneensluitend geheel vormden met stromend water, dan moeten er ofwel diepe grachten gelegen hebben aan de Nieuwstad, ofwel hoge wallen aan de Malta; de wet van de communicerende vaten. Maar, gelet op de verschillende iconografische bronnen is duidelijk dat de grachten aparte waterpartijen waren die liepen van de Nieuwstadpoort tot de Gerdingerpoort, van de Gerdingerpoort tot de Malta, van de Malta tot de Opitterpoort, van de Opitterpoort tot de Kloosterpoort en de Ter Rivierenwal. Vijf afzonderlijke watergrachten die misschien via een systeem van overlopen met elkaar verbonden waren.
- Belangrijk detail daarbij zijn de diepliggende schietgaten in de Grauwe Toren, op +44.90 m TAW. Het is weinig aannemelijk dat deze schietgaten onder de waterspiegel van de gracht lagen. +44.90 m is 10 cm hoger dan het huidige straatniveau aan de Malta, is 1.30 m onder het huidige maaiveld van de directe omgeving en is 3.90 m onder het huidige straatniveau van het kruispunt van de wallen en de Nieuwstadpoort. De tabel en grafiek geven de niveauverhoudingen weer van Nieuwstad tot Malta, de blauwe lijn op de grafiek is de top van de dorpel van het schietgat van de Grauwe Toren.
- De middeleeuwen en postmiddeleeuwen hadden heel andere hygiënische normen dan wij, huisvuil was straatvuil; ondanks alle reglementen en edicten kunnen stadsgrachten een verzamelplaats zijn voor huisvuil en daarom kunnen ze een idee geven van de rijkdom van de bewoners van de stad

³³ Uit het Keurboek der Vier crispelen, 11. Den Kaubergh tot Cluijts toe sal gevreedt blijven sonder te meijen, op pene van 7 schillingen (Rijksarchief Hasselt)

- belegerende troepen dienen eerst de stadsmuren te slopen, poorten in te beuken voor ze de stad kunnen innemen; stadsgrachten zijn verzamelplaatsen van militaria
- Maar, herhaaldelijk worden edicten uitgevaardigd waarin bepaald wordt dat de grachten worden geruimd en dat ze worden verbreed. Elke ingreep in die zin is in feite ook een vernietiging geweest van het bodemarchief.

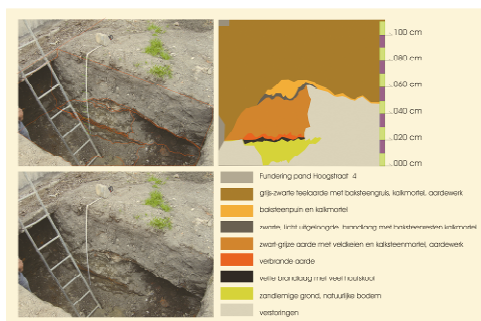

Figuur 103: Zogenaamde brandsteen uit 1698 aan huisnummer 14 in de Opitterstraat

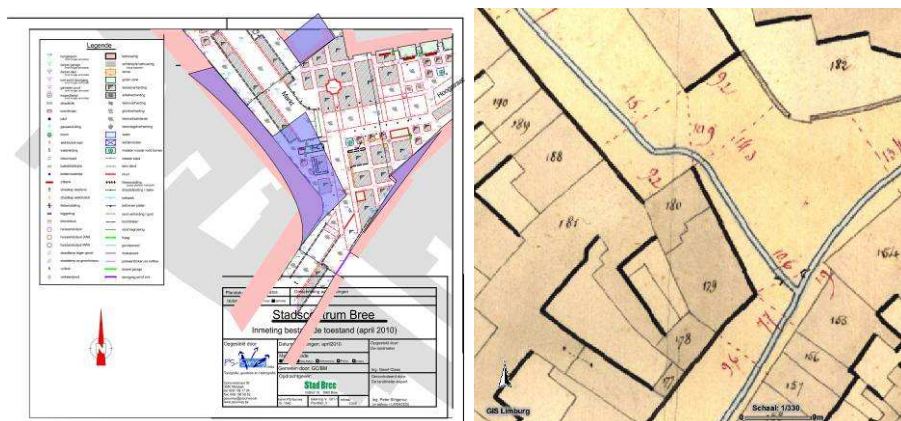
Hetzelfde geldt voor de straten en pleinen binnen de stadsmuren. Bree is herhaaldelijk getroffen door grote branden.

De woonhuizen waren voornamelijk opgetrokken in vakwerk en voorzien van strodaken, die een gemakkelijke prooi waren voor de vlammen. In 1375 brandde de Opitterstraat af, waarbij ook het Gasthuis werd verwoest. Ruim zeventig huizen werden in 1601 door het vuur vernield. In 1616 was alweer sprake van een „miserabelen brant”. Ingevolge een brand gingen in 1697 nogmaals zeventig woningen verloren en in 1699 werd de Gerdingerstraat door het vuur in as gelegd. Om het brandgevaar te beperken werden vanaf de 16de eeuw voorschriften uitgevaardigd over de hoogte van de schouwen, in 1532, en met betrekking tot bakkerijen, brouwerijen, ververijen en smissen, in 1559, 1588, 1655, omdat die bedrijven een ernstig brandrisico opleverden. Het stadsbestuur verscherpte het toezicht op ovens en schouwen, terwijl eveneens actie werd gevoerd voor het „hard dack”, d.w.z het pannen- of leiendak. In 1677 werd de stedelijke brandweer georganiseerd. Ten slotte verbood de stadsmagistraat op 10 oktober 1731 nog langer strodaken te maken. Toch zou het nog heel wat jaren duren vooraleer de daken die geheel of gedeeltelijk met stro gedekt waren, door pannen werden vervangen.³⁴

³⁴ Uit: GERITS, J (1989), *Historische steden in Limburg*, Gemeentekrediet – Brussel, p. 70 – 71.

Figuur 104: profiel op de binnenkoer van Hoogstraat nr 4 - 6, opname mei 2007

Figuur 105-106: hoek Markt - Kloosterstraat, opmeting 2010 - Atlas v. Buurtwegen 1859

Het onderzoeken van de opbouw van het bodemarchief doormiddel van dwarsdoorsnedes van straten kan een idee geven van de ophoging van het stadscentrum doorheen de jaren.

Het profiel, aangetroffen in de tuin van het pand gelegen aan Hoogstraat 4-6, geeft een indicatie van de ophoging van het maaiveld doorheen de middeleeuwen ten gevolge van (stads)branden. Maar, het daar verrichte onderzoek was dermate minimaal dat eigenlijk geen concrete of “harde” conclusies konden getrokken worden

35

3 verfijning van het boor/stratigrafisch onderzoek van voorheen private / openbare ruimten

- dit is een verfijning van het booronderzoek. In geval constructies zouden aangetroffen worden kan aan de hand van kleine proefsleuven / kwadranten getracht worden de precieze ligging van restanten te achterhalen, hun bewaringstoestand en hun relevantie als bijdrage tot verhoogde kennis van en betere inzichten in het verleden van de stad.

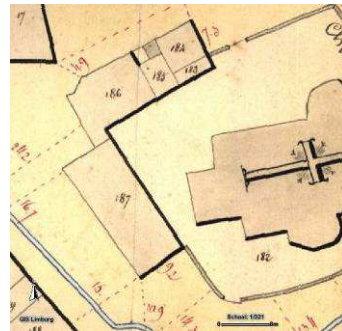
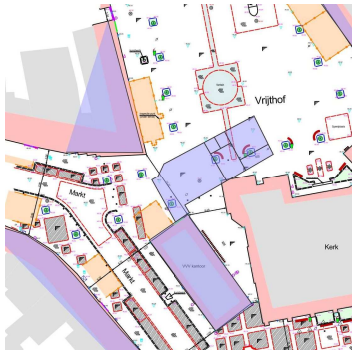
- door vergelijking van het opmetingsplan Bree-centrum uit 2010 met gegevens uit de Atlas van Buurtwegen (in paars geprojecteerd op de bijgevoegde drie uittreksels uit het opmetingsplan), opgemaakt rond 1850/1859, zijn er drie plaatsen binnen de wallen die toch bijzondere aandacht vragen.

1 Hoek Kloosterstraat – Markt

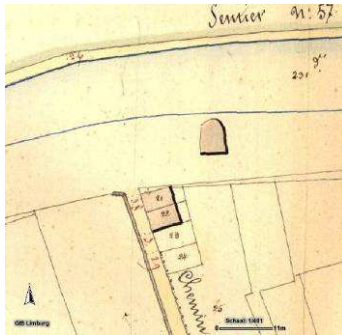
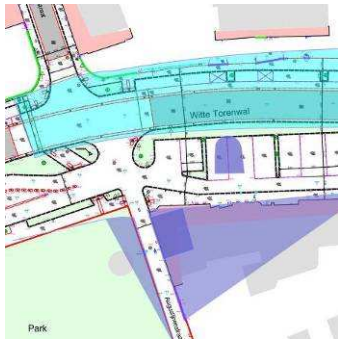
Passage uit Maes, F ³⁶: 4. DE WINCKEL - Aan de andere kant van de Markt, op de hoek van de Kloosterstraat, stonden er op de plaats waar nu het monument van de gesneuvelden is, twee huizen die, zoals we reeds zegden, 9 m. vooruitsprongen. Het huis, het dichtst bij n° 1 (de

³⁵ VAN DE KONIJNENBURG, R. (2007), *Een berg afval in: 1000 jaar Bree – breedvoerig herdacht*, Lannoo – Tielt, p. 123

³⁶ MAES, F. (1952), o.c., p. 211

Figuur 107-108: hoek Markt - Vrijthof, opmeting 2010 - Atlas van Buurtwegen 1859

Figuur 109-110: Kruittoren op de Witte Torenwal ter hoogte van de Augustijnenstraat, opmeting 2010 - Atlas van Buurtwegen 1859

Wolmolen) gelegen, heette « De Winckel », omdat het een winkelhaak vormde met zijn rechter gebuur. Dit huis hoorde toe aan Arnold van Mewen. De 11de Augustus 1601 brandde het met veel huizen van de Kloosterstraat af. Veel stadsarchieven die er bewaard werden, gingen in de vlammen op. In 1605 kreeg Frederik de Borman, gehuwd met Hilleke van Mewen, die bouwplaats van zijn schoonvader. Hij bouwde er een nieuw huis op. De 23e Maart 1671 verkocht Arn. Christ. de Puytlinck van Maaseik, gehuwd met. M. Cath. de Borman, in naam van zijn schoonmoeder, Anna de Borman van Grathem, het huis voor 3600 gl. aan Jan Nuyens, gehuwd met Maria de Grady. In 1845 woonde er de zadelmaker en looier Hendrik Cuypers in. Links van hem hield Wwe. Henri Drieskens een hotel

2 Hoek Markt – Vrijthof – Vrijthof

Passage uit Maes, F.³⁷ : 10. ST. JOSEPH - Het eerste van de drie huizen die zoals we reeds schreven, vroeger tegen het stadhuis aanstonden, was bewoond door de « geesteljcke dochter » Agnes Boels, die het legateerde aan Jan Janssen-Cortrox. Het heette « S. Joseph ». In 1845 hoorde het toe aan Elis. Sentissen. Het middelste was van de gemeente; en het derde was een huis en looierij van burgemeester Paul Alexander de Borman.

3 Witte Torenwal – De Kruittoren

Passage uit Maes, F.³⁸: 'n Tijd lang stond in die toren de molen voor het vervaardigen van poeder. Begin 17e eeuw werd er een afzonderlijke « cruyttoren » of « polvertoren » gemaakt, rechts van het Walstraatje. Toen er geen kwestie meer was van Bree gewapenderhand te

³⁷ MAES, F. (1952), o.c., p. 212

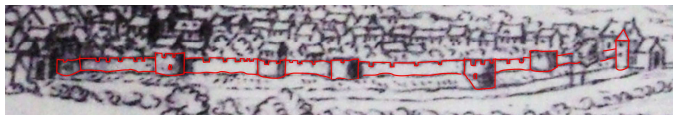
³⁸ MAES, F. (1952), o.c., p. 22

verdedigen, werd hij door het gemeentebestuur omvormd tot een gemeentelijke vlasoven.

4 vergelijking van de ferrariskaart (1775) met de opmetingsstaat uit 2010

Figuur 111: Projectie van een gedeelte van de ferrariskaart op de opmeting van 2010 voor de situering van eventueel nog te ontdekken rondelen aan de Grauwe Torenwal

Figuur 112: uittreksel uit de schets van R. Le Loup met een zicht op de verdedigingsmuur aan de Grauwe Torenwal

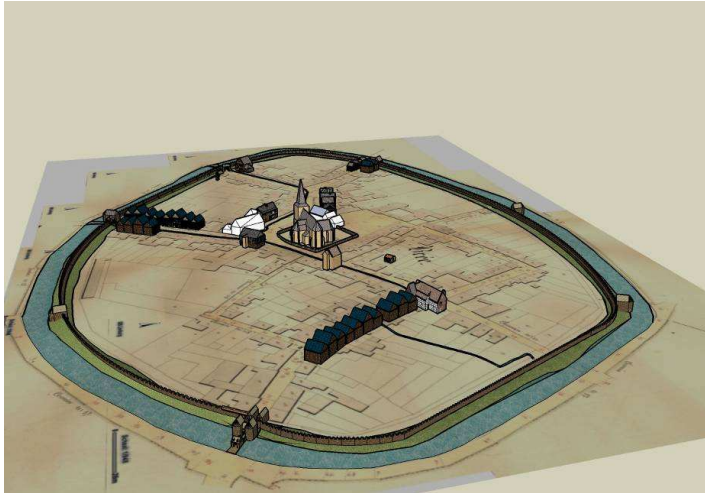
- Grauwe Torenwal: Op de ferrariskaart staan tussen de Opijterpoort en de Kloosterpoort drie rondelen aangeduid. Omdat deze kaart vanuit militair oogpunt is getekend zal zeker de nodige zorg besteed zijn aan militaire aspecten van de stad, met name de verdedigingsmiddelen. Het is dus heel aannemelijk dat er drie rondelen geweest zijn en geen vijf zoals weergegeven op de schets van R. Le Loup.

Le Loup geeft echter wel aan dat slechts één van de vijf rondelen effectief het wateroppervlak van de gracht raakte. Meer dan waarschijnlijk is dit de Grauwe Toren die ook op de ferrariskaart zichtbaar is als centrale rondeel op dit stuk stadswal.

De situering van de rondelen op de ferrariskaart ten opzichte van onder meer het Refugiehuis van de Witheren van postel, momenteel een beschermd monument, vergemakkelijkt een gerichte zoektocht naar restanten ervan. Het feit dat de rondelen bij Le Loup ogenschijnlijk op de wallen staan hoeft niet te betekenen dat er geen funderingen meer van bestaan. Het rondeel dat in 1984 aan de Witte Torenwal werd gevonden, nr 3 op het overzichtsplan van eerder onderzoek, bewijst dat de funderingen van de rondelen weldegelijk nog in het huidige bodemarchief kunnen aanwezig zijn.

3. Archeologisch onderzoek naar aanleiding van vondsten tijdens de werken

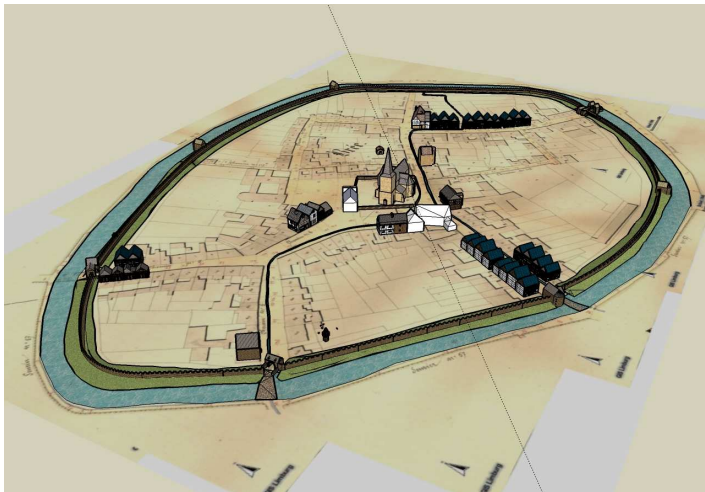
De kans bestaat dat in een historisch stadscentrum als Bree tijdens grachtwerken archeologische vondsten worden gedaan. Die kunnen enerzijds bestaan uit materiële resten, gebruiksvoorwerpen, in niet-determineerbare of verstoorde contexten of uit materiële resten en/ of gebruiksvoorwerpen in determineerbare contexten. Enkel in het laatste geval kan verder onderzoek nuttig zijn. Dit hoeft niet noodzakelijk een oponthoud van de werken te betekenen; enkele uren tot één dag onderzoek binnen het werkgebied kan volstaan om de context waarin de restanten zich bevinden voldoende te documenteren. Wat niet bedreigd is kan immers beter als bodemarchief bewaard worden tenzij een uitbreiding van het werkgebied noodzakelijk is om (belangrijke) vondsten stratigrafisch / chronologisch / planologisch te documenteren

4. Verder archeologisch onderzoek indien nodig van voorheen private / openbare ruimten

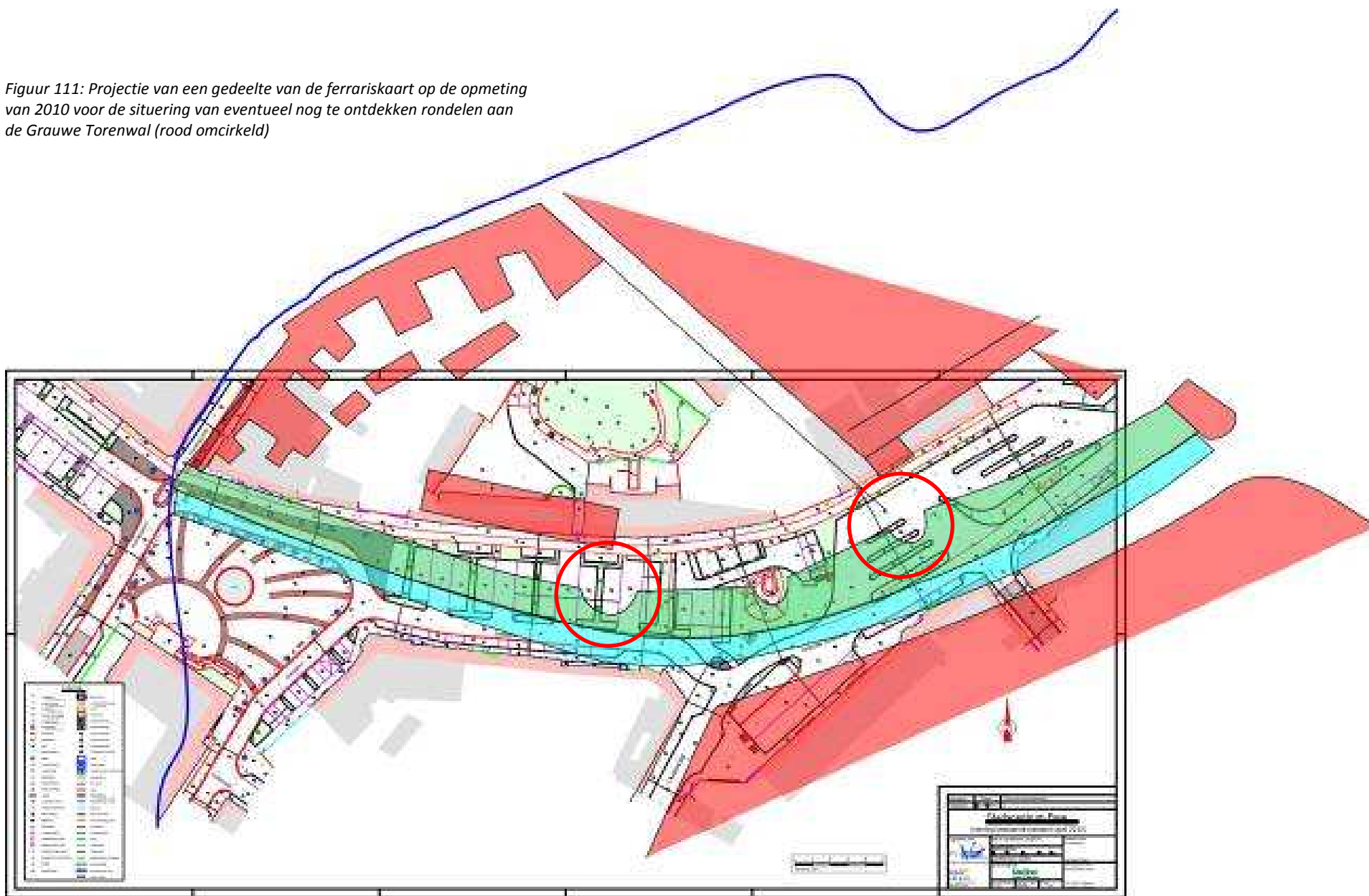
Indien voorafgaand onderzoek zou aantonen dat verder onderzoek kan bijdragen tot een substantiële verbetering van de kennis van de historie van de plek en / of een bijdrage kan leveren tot nieuwe inzichten wat betreft herinrichting van de openbare ruimte dan is het aangewezen om – beperkt tot de onder punt 2 aangeduide zones en eventuele belangrijke toevalsvondsten – verder te onderzoeken.

Nooit eerder is er immers een doorgedreven onderzoek geweest in het bodemarchief van de stad Bree. De kans is groot dat nu een unieke mogelijkheid geboden wordt.

Figuur 113 – 114: Een aanzet tot reconstructie van Bree AD 1500.

Figuur 111: Projectie van een gedeelte van de ferrariskaart op de opmeting van 2010 voor de situering van eventueel nog te ontdekken rondelen aan de Grauwe Torenwal (rood omcirkeld)

Bree bouwt voor de Toekomst!

Uittreksel uit Het Belang
Van Limburg.
8 april 1950, p. 5

Wie in deze eerste Lentedagen door het Limburgse landschap rijdt en meer inzonderheid door dit van de Limburgse Noorderkempens, kan niet anders dan verwonderd zijn over de ongewone bedrijvigheid, die ten allen kante aan de dag gelegd wordt op stuk van urbanisatie, woningbouw en oprichting van openbare en private gebouwen.

Het «hart van de Limburgse Kempen», Bree, spant hierin wel de kroon. Reeds voor enkele maanden schreven wij hierover in ons blad, doch op dit ogenblik is de bedrijvigheid nog verhevigd, zodat een schematisch overzicht van deze ongetwijfeld een dankbaar onderwerp blijft.

EEN VIJFJARENPLAN

Eigenlijk was de gemeentebe-groting voor het dienstjaar 1949 uitgangspunt van deze bedrijvigheid. Deze begroting voorzag uit te voeren openbare werken voor een bedrag van ruim elf miljoen frank. Wat meer bijzonder de urbanisatie betreft, voorzag het vijfjarenplan grootse verwezenlijkingen, die intussen tastbare werkelijkheid aan het worden zijn. Enkele werken van onmiddellijke noodzakelijkheid, zoals bv. de riolering in het centrum werden reeds volledig verwezenlijkt, terwijl ook de electriciteit ondergronds gelegd werd. Dit bracht echter mede dat de bestrating daar heelwat onder te lijden had en nog heeft. Men stelt echter in het vooruitzicht dat, eens met deze «ondergrondse» werken volledig geëindigd, de bestrating weer flink in orde zal worden gebracht.

UITBREIDING

VAN HET SLACHTHUIS

Het Breesse slachthuis, dat volgens de modernste opvattingen werd ingericht, wordt momenteel aanzienlijk vergroot. Er werd een frigo-installatie van 1.700.000 fr. voorzien. Ook worden voor 't ogenblik de stallingen vergroot wat o.m. door de grootscheepse uitvoer van vlees naar het buitenland — in casu West-Duitsland — een noodzakelijkheid geworden was. Intussen zou het wenselijk blijken een oprij aan de achterzijde van het slachthuis aan te leggen, wat een verbetering van de transportmogelijkheden langs de Bocholterstraat zou betekenen. Overigens zou een degelijke verbinding van de Bocholter-kiezel met de Bocholterstraat een grote verbetering betekenen eensdeels voor het transport uit de richting Bochoit naar het slachthuis (waar nu nog steeds de vrij gevaarlijke omweg aan Gebr. Martens moet gemaakt worden) en anderdeels ware dit ook een aanwinst voor het verkeer buiten het centrum om. Wellicht wordt ook met de verwezenlijking van deze vrome wens in een komende begroting rekening gehouden.

BINNEN- EN BUITENWAL

Wat de Breeënaars tot nog toe als Binnen- en Buitenwal kenden zal eerlang tot het verleden behoren. Beide smalle omlopen werden thans voor het grootste gedeelte met elkaar verbonden over de ganse breedte van de historische «wal», zodat er een ringlaan aan 't groeien is, die én voor het verkeer én voor de urbanisatie van groot belang is. Ganse stukken van deze betonnen singel kwamen reeds klaar, met netjes in het midden aanplantingen, die eerst binnen ettelijke jaren tot hun recht zullen komen.

Wordt dit dan de nieuwe «Binnenwal», zo werd ook een nieuwe «Buitenwal» gepland, die het centrum der gemeente een flink stuk zou vergroten. Alhoewel praktisch nog niet met het aan-

leggen van deze wal begonnen werd, mag men zich aan deze noodzakelijk geworden werken verwachten.

EEN NIEUWE MARKT EN POST

Door bovenbedoelde wallen verdwijnen intussen ettelijke oude, vertrouwde gebouwen, waaronder vooral het tramstation te vernoemen valt. Thans werd ook reeds een aanvang gemaakt met het afbreken van het goederenmagazijn van bedoeld station, waar lange jaren de plaatselijke «chef» gewerkt heeft, zodat men praktische mag zeggen dat het tramstation te Bree thans volledig opgehouden heeft te bestaan. Ook komt daarna de afbraak van het oude slachthuis, waardoor het uitzicht van de hoek aan de Opitterpoort en aloude Sint Antoniuskapel heelwat verruimd zal worden.

Men voorziet op het gedeelte van de nieuwe wal tussen het huidige oude slachthuis en het tramstation een nieuwe lokale markt ter vervanging van de huidige markt op het Vrijthof en in de kom van de gemeente. Een beetje aanpassing en ook deze nieuwe standplaats zal burgerrecht verworven hebben, al gaat wel een klein beetje het typische karakter van de «markt onder de toren» teloor.

In het programma der openbare werken in Limburg komt verder voor: Bree: bouwen van nieuw postgebouw - 1.200.000 fr. Daarmee wordt alleszins een belangrijke verbetering beoogd. Naar verluidt zou er mogelijkheid bestaan dat dit nieuwe gebouw opgetrokken wordt langs de nieuwe Binnenwal, langs het gedeelte tussen de Kloosterpoort en de Nieuwstad. Laten we dan, in naam van vele mensen, die wel eens naar de post moeten, hopen dat in dat nieuwe postgebouw een loket meer zal zijn dan in het huidige, opdat de verrichtingen vlottter en derhalve aangenaamer zouden verlopen.

VERBINDING DER BUITENGHEUCHTEN

Het afbreken van de standplaats der autobussen in het tramstation brengt vanzelfsprekend ook mede dat er naar een nieuwe bergplaats voor de autobussen dient uitgezien. Ook hiervoor wordt een oplossing in het vooruitzicht gesteld, die bevredigend mag genoemd.

Buiten bedoelde werken werd ook begonnen met het verbinden der buitengheuchten met het centrum en in dit opzicht valt de prachtige betonnen baan te vermelden, die de Gruitroderkiezel rechtstreeks met de Opitterpoort zal verbinden, waardoor ook het verkeer langs de Bocholterstraat in de richting Beek bevordert wordt, terwijl hier ook weer het praktische nut blijkt van een dito verlengstuk met de Bocholterkiezel, langs de huidige oude Bocholterstraat. Wat de verdere praktische verwezenlijking van deze verbindingen betreft, wordt een brede baan over de «Leeuwerik» in 't vooruitzicht gesteld, terwijl de verbinding tussen de Opitterpoort met de Brugstraat en de kiezel naar 't Hasselt een zeer nuttige en dus wenselijke onderneming zou zijn.

MOEDERHUIS EN SCHOLEN

Lange jaren reeds was er sprake van de oprichting van een hospitaal, doch dit plan kon nog steeds niet ernstig aangevat worden. Anderzijds werd door de C.O.O. besloten tot oprichting van een moederhuis. Het moet niet gezegd dat men de oprichting van dergelijk gebouw slechts ten zee kan beamen. Twee architecten maakten een voorontwerp klaar, dat ter goedkeuring aan het Ministerie gezonden werd. Men voorziet in dit opzicht een modern ingericht gebouw van een vijftigtal bedden, dat ingericht wordt volgens de eisen van de moderne wetenschap in deze. De kosten voor dit gebouw zouden circa 12.000.000 bedragen, doch de staat en de provincie zouden voor 72 t.h. tussenkomen. Dit moederhuis zou dan gelegen zijn langs bovengenoemde nieuwe Buitenwal op de plaats gekend onder de benaming «Hauburg».

De plaatselijke Mariaschool voor meisjes, langs de nieuwe baan van Gruitroderkiezel naar Opitterpoort, werd vergroot, zodat het oude gebouw der Be-waarschool eerlang volledig zal vrijkomen.

NAAR

MEER LEVENSRUIMTE!

Dit schematisch overzicht zou zeer onvolledig zijn indien niet een woordje gezegd werd over de woningbouw, die een der meest nijpende problemen van het ogenblik mocht en mag genoemd. Er werd een seriebouw aangevangen door de Nationale Maatschappij van Kleine Landeigendom uitgestrekt over een terrein van zes hectaren, gelegen op de «Vostert» langs de Gruitroderkiezel. De werken aan deze huizen schieten flink op zodat eerlang de woningnood een gedeeltelijke oplossing zal kennen. Dank zij privaat-initiatief nam de woningbouw intussen grootse afmetingen, doch volledig opgelost mag het probleem nog niet genoemd. Evenals dit voor het merendeel der Kem-pische gemeenten het geval is, nam de bevolking gedurende de laatste decennia steeds toe te Bree. Thans bereikt zij circa 5.800 zielen. Men mag echter verwachten dat deze stijging steeds nog zal toenemen, vooral indien er genoeg levensruimte geschapen wordt. Heelwat mijnwerkers en zij, die hun werk buiten Bree hebben, weken en wijken diensgevolge uit en men kan uit demografisch oogpunt dit slechts betreuren.

Anderzijds kan men terecht tevreden zijn over deze bedrijvigheid ter plaatse, die van Bree niet alleen een «ontvoogde» gemeente op papier, maar in de daad zal maken.

Intussen wensen wij Bree geluk met al deze initiatieven en zullen trouw verslag uitbrengen van de projecten en verwezenlijkingen, die na deze werken nog aan de beurt zullen komen.